

REVERENDISSIMI IN CHRISTO PATRIS.
ՅԱՆՁՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ, ՅԱՆՑԵՐ ԵՒ
ՇԱՐԺՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ԹՈՎՄԱ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ ԿԵԱՆՔԻՆ
ՄԷՋ (1677 - 1707)*

Սեպուհ Դ. Ասլանեան

8 Յուլիս 1708-ին Անվերս (Պելճիբա) ժամանելով, 90-ամեայ Թովմայ արքեպիսկոպոս Վանանդեցի անմիջապես օթեւան կը գտնէր քաղաքի կաթողիկէ մայր տաճարին մէջ: Ան կը ճամբորդէր երկու հայ ծառաներով՝ Փետրո Ալվարէս (Pierre Aelbrechts կամ Petrus Alvarez) եւ Եոաննէս Գասպարս (Jean Jaspers կամ Joannes Gaspar):¹ Քառասուն տարի անցուցած էր Անատոլիոյ, Արեւմտեան Հայաստանի, եւ Կովկասի մէջ, ինչպէս եւ եւրոպական գլխաւոր արքունիքները, հետամտելով իր կեանքի երազը՝ նոր հայկական տպարանի մը հաստատումը Ամսթերտամի մէջ, որ շարունակէր իր հոգեւոր եղբոր՝ Ոսկան վարդապետի գործը: Թովմայ կը յուսար որոշ ժամանակ հանգստանալ Անվերսի մէջ, շարունակելէ առաջ իր ուղեւորութիւնը դէպի Վանանդ (Նախիջեւան), ուր կ'ուզէր հաստատուիլ իր «մնացած գիրքերով ու տպագրական գործիքներով, որպէսզի այնքան բազմաթիւ ու այնքան մեծ կորուստ-

ներէ ետք, վերջապէս կարողանայ խաղաղորէն աշխատիլ Քրիստոսի այգիին մէջ»²: Սակայն, իր ժամանումէն հազիւ թէ երկու ամիս անցած, ան յանկարծ հիւանդացաւ ու մահկանացուն կ'ընէր՝ օրհնութիւն ստանալէ մէկ օր ետք: Տեղական կաթողիկէ իշխանութիւնները այլ եւք չունեցան, քան կանչել տեղական հանրային նոտար մը՝ Ժազ Պուսայէն, անոր գոյքերուն մանրամասն ցուցակ մը կազմել տալու համար:

Սոյն ուսումնասիրութիւնը կը հիմնուի այդ ցուցակին եւ այլ նոտարական արձանագրութիւններու վրայ, որոնք պահպանուած են Անվերսի պետական արխիւներուն մէջ, ինչպէս եւ «եսափաստաթուղթ»երու ("ego documents"): Օգտագործուած են նաեւ Թովմայի կողմէ մահէն տարի մը առաջ Օքսֆորտ տպուած լատիներէն յուշագիր մը եւ 1691-ին Մատրիտ տպուած նմանօրինակ յուշագիր մը, որ պահպանուած է Սպանիոյ ազգային գրադարանին մէջ եւ մինչ օրս կը մնայ չօգտագործուած: Ուսումնասիրութիւնը կը միտի հետազօտել յանձնարարական գիր/թուղթերու գործածութիւնը Թովմայի նման վանականներու եւ տպագրիչներու կողմէ՝ եւրոպայի վաղ արդի սփիւռքը կազմող ընկերային ցանցերուն մէջ անոնց շարժու-

* Այս ուսումնասիրութեան մէկ նախնական տարբերակը 2016-ին ներկայացուած էր Renaissance Association of America-ի տարեկան գիտաժողովին (Օհիոյ): Ծնորհակալութիւն կը յայտնեմ Հուրի Պերպերեանին՝ օգտակար դիտողութիւններուն համար, ինչպէս նաեւ Հաննա Ռիչիմը՝ լատիններէն թարգմանութիւններուն համար, առանց որոնց կարելի պիտի չլիար գրել այս ուսումնասիրութիւնը: Սոյն համեստ ուսումնասիրութիւնս կը նուիրեմ իմ ուսուցիչ Պաւել Չոպանեանի քաղցր յիշատակին:
1 Տե՛ս Մեսրոպ Վրդ. Գրիգորեան, *Նոր Գիրքեր եւ դիտողութիւններ հրատարակիչ Վանանդեցոյ մասին*, Վիեննա, Միխիթարեան տպարան, Ազգ. Մատ. թի 201, 1969, էջ 80:

2 *Reverendissimi in Christo Patris Thomae Archiepiscopo Sanctae Crucis ...Brevis Narratio* (Documents Nos. 1-4), Oxford, 1707, Bodleian Library V.I.I. JUR./16 ("& cum residuis libris & Typographicis instrumentis in patriam proficiscrerer, ut post tot tantasque aerumnas in Christi vinea tandem cum quiete laborarem").

նակութիւնը (mobility) ուրուագծելու համար³: Յօդուածը կը հետեւի Թովմայի եւրոպական ուղեւորութիւններուն, որոնք 1695-ին Ամսթերտամ հաստատուած տպարանի նիւթական ու բարոյական աջակցութիւն ապահովելու կոչուած էին: Այս բազմալեզու յանձնարարական նամակներուն քննութեամբ, հետազօտութիւնը կը ձգտի լոյս սփռել երկու հարցերու վրայ. հայերը ինչպէ՞ս կը ճամբորդէին իրենց վաղ արդի սփիւռքի բազմաթիւ աշխարհներուն մէջ եւ, առհասարակ, ամէնուրեք գտնուող եւ շատ քիչ ուսումնասիրուած յանձնարարական նամակները ինչպէ՞ս կը ծառայէին իբրեւ ճամբորդներու եւ վաճառականներու «միջնորդութեան հիմնական վայր» ("quintessential locus of brokerage")⁴ վաղ արդի աշխարհի երկայնքին: Թովմայի ճամբորդութիւններուն մէջ յանձնարարական նամակներու խաղացած դերը հասկնալու համար, նախ վաղ արդիականութեան ու շարժունակութեան փոխներգործութեան (synergy) արագ քննարկումը պիտի կատարեմ հայկական ծիրին մէջ, անդրադառնալով տպարաններու աճին Միջերկրականի եւրոպական նաւահանգիստներու ու յատկապէս Ամսթերտամի մէջ: Այնուհետեւ, պիտի կեդրոնանամ Թովմայ Վանանդեցիի ու 1695-ին Ամսթերտամի չորրորդ ու վերջին հայկական տպարանի հիմնադրութեան վրայ: Յօդուածը կ'աւարտի յանձնարարական նամակի սեռի վերլուծումով իբրեւ թղթէ գործիք մը, որ կը դիւրացնէ

մարդոց շարժումը ընկերային ցանցերու եւ աշխարհագրական բաժանումներու մէջ: Յաւելուածին մէջ, կը ներկայացնեմ Օքսֆորտ տպուած Թովմայի լատիներէն յուշագիրը իր հայերէն թարգմանութեամբ, որ լուսահոգի Մեսրոպ արք. Գրիգորեանի կողմէ յայտնաբերուած էր մօտ յիսուն տարի առաջ եւ հրատարակուած՝ անոր արժէքաւոր ուսումնասիրութեան մէջ, սակայն առանց թարգմանութեան:⁵

Վաղ արդիականութիւնը եւ շարժունակութիւնը.
Նախնականութիւնը ու տպագրիչներ վաղ արդի հայկական սփիւռքին մէջ

Առաջին հերթին՝ շարժունակութիւնը պէտք է հասկնալ նեղ բառացի իմաստով: Օղանալ նստիլ, նաւ մտնել, վակոն մը բարձրանալ, սայլակառքի մը մէջ խցիկիլ, ձի հեծնել կամ պարզապէս ոտք ոտքի տալ ու քալել. ասոնք մշակոյթներու ճակատագիրը հասկնալու անհրաժեշտ բանալիներ են: Շարժումի ֆիզիքական, ենթակառուցուածքային եւ հաստատութեանկան բոլոր պայմանները (տրամագրելի ճանապարհներ, քարտէսներ, կառքեր, յարաբերական արագութիւնը, վերահսկումն ու ծախսերը, փոխադրելիքի սահմանները, պահանջուած լիազօրագիրները, իջեանատուները, հանգրուանները եւ փոխանցումի կէտերը, ճամբորդութեան միջնորդները) վերլուծումի լուրջ առարկաներ են⁶:

Ինչպէս Թիմոթի Պրուք ուրուագծած է իր ոգեկոչական հիանալի գործին մէջ՝ «Վերմերի գլխարկը. Ժէ. դարը եւ համաշխարհայինացած աշխարհի արշալոյսը», համաշխարհայինացած չափանիշերով շարժունակութիւնը (երբեւիցէ աւելի յարատեւող, արագ ու աւելի լայն կապերու ընդգրկումով) վաղ արդի աշխարհի եւ յատկապէս՝ Ժէ. դարու գլխաւոր յատկանիշերէն մէկն էր: Պրուքի համար, «աւելի մարդիկ կը

3 «Եսափաստաթուղթ»երու եւ անոնց գրասած տեղին մասին պատմական հետազօտութեան մէջ, տե՛ս Kaspar von Greyerz, *Ego-Documents: The Last Word?*, - "German History", 28, 3 (2010), p. 273-282, եւ փորձագրութիւններու հետեւեալ ժողովածուն՝ *Touching the Past: Studies in the Historical Sociolinguistics of Ego-documents*, eds. Marijke J. van der Wal and Gijsbert Rutten, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2013:
4 Paul McLean, *The Art of the Network: Strategic Interaction and Patronage in Renaissance Florence*, Durham, NC, Duke University Press, 2007, p. 150.

5 Մ. Վրդ. Գրիգորեան, *ԳՅ. աշխ., էջ 97-100*:
6 Stephen Greenblatt (with Ines Zupanov), eds., *Cultural Mobility: A Manifesto*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, p. 250.

չարժէին աւելի երկար հեռաւորութիւններու վրայ եւ աւելի երկար ժամանակ տունէն հեռու կը մնային, քան մարդկային պատմութեան որեւէ այլ ժամանակաշրջանին»⁷: Պրուքի նման, համաշխարհային պատմութեան այլ գիտնականներ «չարժուողութեան հասարակաց ազդակը» եւ բռնի գաղթականութիւնը շեշտած են իբրեւ պատմութեան բանալի առանձնապատկութիւններ՝ 1500-1800 ժամանակաշրջանին, զոր համաշխարհային պատմաբանները «վաղ արդի» դարաշրջան կոչած են⁸: Այս ժամանակաշրջանի քաջ ծանօթ երեւոյթներ են շուրջ 12 միլիոն փոխկեցիներու ստրկացումն ու բռնի գաղթականութիւնը վաղ արդի Ատլանտեանի մէկ կողմէն միւսը, ինչպէս եւ տասնեակ հազարաւոր հրեաներու եւ մասնաւորապէս վատարու մը Իբերական թերակղզիէն Reconquista-ի լոյսին տակ: Երկու պարագաներուն, մարդկային մեծ հաւաքականութիւններու բռնի շարժումը հոլովոյթ մըն էր, զոր կեդրոնացող պետութիւններ կը ղեկավարէին ու կը կառավարէին, եւ որոնք արդարացում կը գտնէին անոնց տնտեսական ու կրօնական հրամայականներով: Այլ խմբաւորումներու շարժունակութիւնը վաղ արդի սահմաններու երկայնքին նոյնպէս ժամանակաշրջանի շարժունակութեան ընդհանուր գիծերուն խորհրդանշանը կը կազմէ: Մաքրակրօններ (Puritans), մենոնականներ, հիւկենոններ (huguenots), քուէյքըրներ (quaker), Սիպերիոյ երկայնքին ծաւալող ռուս գաղթականներ, եւ անշուշտ հայերը, որոնք սոյն գործին առանցքը կը կազմեն, այլազան համայնքներ կը կազմէին, որոնց անդամները երկար տարածութիւններու վրայ կը ձգուէին՝ ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերու կայսերական ծաւալումին իբրեւ հետե-

7 Timothy Brook, *Vermeer's Hat: The Seventeenth Century and the Dawn of the Global World*, New York: Bloomsbury Press, 2008, p. 19.
8 Ibidem.

ւանք⁹: Կասկած չկայ, սակայն, որ այս ժամանակաշրջանը յատկանշող գաղթականութեան միակ տեսակը պետական սահմաններու երկայնքին բռնի շարժունակութիւնը չէր: Աւելի կամաւոր շարժումներ կային, որոնց ետին կարելի էր տեսնել առեւտրական սփիւռքներու (trade diasporas) վաճառականական որոնումները, աւելի լաւ կեանքի փնտռութիւնը, ինչպէս եւ միսիոնարական նախանձախնդրութիւնը կամ հեռաւոր մշակոյթներու եւ ընկերութիւններու այցելութիւն տալու պարզ հետաքրքրութիւնը¹⁰: Բռնի ըլլայ, թէ կամաւոր, համայնքներու, անձերու, գաղափարներու եւ ապրանքներու շարժունակութեան «յարածուն գործունէութիւնը, յաւելեալ ազդուկը, յաւելեալ շարժումը [եւ] քայլերու արագացումը»՝ ձողէֆ Յիւլըրի խօսքով, իր վրայ հրաւիրած է նոր կեդրոնացում մը, որ կը ցոլացնէ պատմագիտական հետազոտութեան աւելի վճռական փոփոխութիւն մը, որ ներկայիս վաղ արդի աշխարհը կը դիտէ իբրեւ այնպիսին, որ «թէ՛ ժամանակաւոր եւ թէ՛ վերջնական շարժումով կը յորդի»¹¹: -

9 St'eu Nicholas Canny, ed. *Europeans on the Move: Studies in European Migration 1500-1800*, Oxford, 1994; Harald Kleinschmidt, *People on the Move: Attitudes Toward and Perceptions of Migration in Medieval and Modern Europe*, Westport, Ct., Praeger, 2003; Leslie P. Moch, *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650*, Bloomington, IN, Indiana University Press, 1992; Charles Parker, *Global Interactions in the Early Modern Age*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010; Sebouh David Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants From New Julfa*, Berkeley, University of California Press, 2011:
10 Geoffrey Parker, *Global Crisis: War, Climate Change, and Catastrophe in the Seventeenth Century*, New Haven, Yale University Press, 2013, p. 100.
11 Joseph Fletcher, *Integrative History: Parallels and Interconnections in the Early Modern Period, 1500-1800*, in *Studies on Chinese and Islamic Inner Asia*, by Joseph Fletcher, edited by Beatrice Forbes Manz, Variorum (1995), pp. 1-46 (p. 17); Jan Lucassen and Leo Lucassen, *The Mobility Transition Revisited, 1500-1900: What the Case of Europe Can*

Տանիէլ Ռոշի ծանրագնաց, սակայն վաղ արդի Ֆրանսայի շարժունակութեան խորագէտ հարուստ ուսումնասիրութեանէն՝ «Թափառական տրամադրութիւններ», մինչեւ Ստիվըն Կրինպլաթի հատորը՝ «Մշակութային շարժունակութիւն. մանիֆեստ մը» եւ Տէյլիտ Ռուտերմանի վաղ արդի հրէականութեան ուսումնասիրութիւնը, «չարժունակութեան ուսումնասիրութիւններ»ը կը թուին բաւական նշանակալից տեղ մը գրաւել պատմագիտական գրականութեան մէջ եւ կը խոստանան նոր լուսամուտ մը բանալ վաղ արդի աշխարհի պատմական հետազոտութեան մէջ¹²:

Offer to Global History, - "Journal of Global History" 4, 3 (2009), pp. 347-377 (p. 349): «Անշարժ պատմութեան» (Էմանուէլ Լըռուա Լատիլիի կողմէ ստեղծուած եզրոյթը այլ համագրի մը մէջ) դէպի շարժունակութիւն անցումը իբրեւ վաղ արդի պատմութեան գերակշռող երևոյթ արդէն 1976-ին տեղի ունեցած էր պատմական ընկերաբան Օսալ Թիլիի մէկ յօդուածին մէջ: Թիլի իր ընթերցողները հրաւիրած էր «վերամտածելու ճարտարապետի ու շարժունակութեան յարաբերութիւնը», գոր գիտնականներու մեծամասնութիւնը իբրեւ ուղեմիջ կ'ընդունէր, եւ «ընդգծած էր երոստական քննադատութիւններու բարձր շարժունակութիւնը ԺԺ. դարին առաջ» (Charles Tilly, *Migration in Modern European History*, in William H. McNeill and B. Adams, eds., *Human Migration: Patterns and Policies*, Bloomington, IN, University of Indiana Press, 1978, p. 48-71):
12 Daniel Roche, *Humeurs vagabondes: De la circulation des homes et de l'utilité des voyages*, Paris, Fayard, 2003; Stephen Greenblatt (with Ines Zupanov), eds., *Cultural Mobility: A Manifesto*; David Ruderman, *Early Modern Jewry: A New Cultural History*, Princeton, Princeton University Press, 2010: St'eu Գաւա Մոշէ Իտլի կարեւոր գործը (Moshe Idel, *On Mobility, Individuals and Groups: Prolegomenon for a Sociological Approach to Sixteenth-Century Kabbalah*, - "Kabbalah: A Journal for the Study of Jewish Mystical Texts", 3 (1988), p. 145-173), ինչպէս եւ Թիմ Գրեյսուէլի «շարժունակութեան արտադրութեան» օգտակար քննարկումը (Tim Cresswell, *On the Move: Mobility in the Western World*, London and New York, Routledge, 2006, առաջին գլուխ): «Շարժունակութեան ուսումնասիրութեան» վերաբերեալ գործերու ներկայ բազմացումին քննական գնահատումն համար, տե՛ս Nina Glick Schiller and Noel B. Salazar, *Regimes of Mobility Across the Globe*, - "Journal of Ethnic and Migration Studies", 39, 2 (2013), p. 183-200:
13 Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, translated by Siân Reynolds, vol. II, Berkeley, Los Angeles, and London, University of California Press, 1995, p. 1167.

Վաղ արդի ժամանակաշրջանին, շարժունակութիւնը հայ կեանքի հիմնական յատկանիշ մըն էր: Անշուշտ, հարիւր հազարաւոր հայերու տեղաշարժը պետական սահմաններու եւ աշխարհի ովկիանոսներու ու ծովերու երկայնքին վաղ արդի պատմութիւնը խորագէտ ձեւաւորող գործընթաց մըն էր: Հայ բնակչութեան լման շերտերու բռնի տեղաշարժը, ինչպէս եւ վաճառականներու, կրօնաւորներու, ուխտաւորներու եւ տպագրիչներու կամաւոր շարժումը էական ազդակներ դարձան: Անոնք ստեղծեցին ինչ որ Ֆերնան Պրօտէլ կոչած է հայոց «գարմանալի սփռումը» ԺԷ. դարու ընթացքին, որ ազատութիւն փոխկապակցուած հայկական գաղթավայրերու եւ բնակատեղիներու լայն ցանցի մը ծնունդ տուաւ՝ վաղ արդի աշխարհի մեծ նաւահանգիստներու երկայնքին, Ատլանտեանի փոխերկայնքին ու Միջերկրականէն մինչեւ Հնդկաց ովկիանոսի խորերը¹³:

Բռնի շարժունակութեան երկու «պայթիւններ» վաղ արդի հայկական սփիւռքի գոյութեան սկզբնաւորութեան նպաստեցին: Անոնք տեղի ունեցան գրեթէ միաժամանակ՝ 1596-1605 տասնամեակին, եւ միեւնոյն տարածքին մէջ՝ Անատոլիոյ արեւելեան ծայրի եւ Հայկական լեռնաշխարհի երկայնքի եռանկիւն սարահարթը, ուր հայոց մեծամասնութիւնը կ'ապրէր: Առաջինը «ճեղալիներու շարժում» անունով ծանօթ է օսմանեան պատմագրութեան մէջ: Զինեալ աւազակներու կողմէ ղեկավարուած ապստամբութիւններու շարքը Անատոլիոյ արեւելեան կողմը ցնցումի մատնեց եւ հզօր Օսմանեան կայսրութիւնը տապալումի եզ-

հատումն համար, տե՛ս Nina Glick Schiller and Noel B. Salazar, *Regimes of Mobility Across the Globe*, - "Journal of Ethnic and Migration Studies", 39, 2 (2013), p. 183-200:
13 Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, translated by Siân Reynolds, vol. II, Berkeley, Los Angeles, and London, University of California Press, 1995, p. 1167.

ըին առաջնորդեց: Այս ապստամբութիւններուն եւ անոնց ընկերացող սովի պայմաններուն հետեւանքներէն մէկը՝ «Մեծ Փախուստ»ը (Büyük Kaçgun), աւելի քան հարիւր հազար հոգիի բռնագաղթը յառաջացուց, մեծամասնութեամբ՝ գիւղական մշակներ, որոնք արեւելքէն կայսրութեան աւելի ապահով արեւմտեան քաղաքները մեկնեցան, ինչպէս Պոլիս, Ջմիւռնիա կամ Ռոտոսթօ: Սովէ, կռիւէ ու լայնատարած կողոպուտէ խոյս տուող այս գաղթականներու շարքին էին տասնեակ հազարաւոր հայեր, որոնք Միջերկրականի նաւահանգիստները հաստատուեցան եւ արեւմտահայ սփիւռքի հիմքերը դրին: Գրեթէ միեւնոյն ժամանակ, ուրիշ դէպք մը ծնունդ տուաւ արեւելահայ սփիւռքին: Օսմանեան-Սեֆեան պատերազմներու իբրեւ արդիւնք տեղի ունեցաւ Մեծ Տեղահանութիւնը (Büyük Sürgün), որ շահ Աբբաս Ա.ի (1587-1629) «այրած տարածքի» քաղաքականութեան հետեւանք էր: Ինչպէս յայտնի է, շահը շուրջ 300.000 հայերու բռնագաղթը հրամայեց՝ օսմանեան զօրքերը հնարաւոր աղբիւրներէ զրկելու համար: Շատերը Իրանի խորքերը քշուեցան եւ Կասպից ծովու հարաւի մետաքս արտադրող շրջանները հաստատուեցան: Աւելի քան 15.000 հոգի-նոց փոքրաթիւ խումբ մը, մեծաւ մասամբ ջուղայեցի մետաքսի առեւտրականներ, յարաբերաբար առանձնաշնորհեալ վերաբերմունքի արժանացան եւ Սպահան մայրաքաղաքի արւարձանները հաստատուեցան, հիմնելով Նոր Ջուղա աւանը, եւ իբրեւ արքունական առեւտրականներ ծառայեցին՝ Իրանի հում մետաքսի հեռակայ առեւտուրը ստանձնելով¹⁴: Այս վաճառաշահ քաղա-

14 St'u Edmund Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan: A Study in Premodern Asian Trade*, դոկտորական ատենախօսութիւն, Oxford University, 1991; Rudi Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999; Sebouh D. Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*:

քէն մեկնող առեւտրականները վաղ արդի հայկական սփիւռքի լայն աշխարհի ճանապարհ բացողները հանդիսացան:

Ժէ. եւ ԺԹ. դարերուն, այս երկու աքսորեալ հաւաքականութիւններուն պատկանող անհատներ կամաւորապէս շարժունակ դարձան եւ բնակավայրերու հեռահասցանց մը հաստատեցին, որ միասնաբար վաղ արդի հայկական սփիւռքը կազմեց: Այս սփիւռքը ազատ, սակայն փոխկապակցուած «գաղութներ»ու կամ հանգոյցներու ցանց մըն էր, որ կը տարածուէր աշխարհի կէսին վրայ: Թէ՛ բռնի եւ թէ՛ կամաւոր շարժունակութենէ ծնած աշխարհ մըն էր: Անոր արեւմտեան ծայրը կը գտնուէին Լոնտոնի, Ամսթերտամի եւ Գատիգի փոքրաթիւ համայնքները, որոնք բազմաթիւ ձեւերով կապուած էին սփիւռքեան կեանքի ուրիշ կեդրոններու՝ Մարսէյլի, Լիվոռնոյի, Ճենովայի եւ յատկապէս Վենետիկի, Ջմիւռնիոյ, Ռոտոսթոյի, Պոլսոյ եւ Հալէպի հետ: Հիւսիսի համայնքներու ցանցը կը սկսէր Աստրախանէն՝ Կասպից ծովու հիւսիսային ափերուն, ցամաք կը մտնէր դէպի Տոնի Ռոստով՝ Սեւ ծովուն մօտակայքը, եւ յանկարծ կը բարձրանար դէպի Մոսկուա եւ Ս. Փեթերսպուրկ՝ ռուսական կայսրութեան սիրտը: Այնուհետեւ դէպի հարաւ ու արեւելք կը ձգուէր, մինչեւ մուղալ Հնդկաստանի խիտ բնակչութեամբ քաղաքները (Սուրաթ, Մատրաս, Փոնտիշեռի եւ Կալկաթ), վերջապէս յանգելով Գանթոն (Կոլանկոն) եւ Մաքաու՝ Չինաստանի մէջ, եւ Մանիլա՝ Փիլիպպեան կղզիներուն մէջ, ինդոնեզիականի եզրին: Բազմաթիւ առումներով, շարժունակութեան ընկերութիւն մըն էր, որ օգտուեցաւ փոխադրութեան այն ընդհանուր փոփոխութիւններէն, որոնք հետեւանք էին իմ կողմէ «ենթակառուցուածքային հանրային գործերու նախագիծեր» կոչուածին: Ինչպէս որ այլուր քննարկուած, ԺԶ. դարու սկզբնաւորութենէն, Եւրասիոյ պետութիւններն ու կայսրութիւնները մեծ գումարներ կը ներդնէին

ճամբաներու ու ջրանցքներու շինութեան, պաշտպանութեան ծախսերու (protection costs) նուազումին, կարաւանային ճանապարհներու ապահովութեան ուժեղացումին եւ աւելի բարձրորակ նաւերու եւ յաւելեալ նաւային գիծերու կառուցումին աշխարհի ջրային բոլոր մեծ տարածքներուն մէջ: Սեֆեան Իրանի, մուղալ Հնդկաստանի, Օսմանեան կայսրութեան, մոսկովեան Ռուսաստանի, կամ Յրանսայի, Անգլիոյ եւ Հոլանտայի մէջ, կեդրոնացնող տիրակալներ, երբեմն մասնաւոր հատուածի ներդրումներու օժանդակութեամբ, փոխադրամիջոցները բարելաւեցին իրենց տիրոջներուն մէջ: Այս քաղաքականութեան բուն արդիւնքը շարժունակութեան դիւրացումն էր սահմաններու վրայով: Ասիկա ո՛չ միայն կ'աջակցէր հայերու նման վաճառականական համայնքներու հեռակայ առեւտուրի աճին ու ծաւալումին, այլեւ առեւտրական չեղող սփիւռքեան անհատներու թոյլ կու տար աւելի շարժունակ ըլլալ եւ մեծ տարածութիւններ հասնել¹⁵:

Գրեթէ սկիզբէն, վաղ արդի հայկական սփիւռքի ներշնչող շարժունակութիւնը անոր անդրկայսերական հանգոյցները օժտեց կեկեղեցիներու եւ տպարաններու խճճուած ցանցով մը: Տպագրութեան արհեստագիտութիւնն ու կեկեղեցին միասնաբար գործեցին իբրեւ հայոց շարժունակ, անդրկայսերական համայնքը միացնող տարրը: «Նաւահանգստային հայերը», որոնք աքսորական բնակչութիւններու արեւմտահայ ու արեւելահայ հատուածներէն եկող եւ մեծաւ մասամբ նաւահանգիստներու մէջ բնակող վաճառականներէ բաղկացած էին, սփիւռքի կեկեղեցիներուն եւ յատկապէս տպարաններուն մեծամասնութիւնը ֆի-

15 Sebouh D. Aslanian, *Armenians on the Move: The Celali Uprisings, the Shah 'Abbas I Deportations, and the Making of Armenian Early Modernity*, "Early Modernity and Mobility: Port Cities and Printers Across the Armenian Diaspora, 1512-1800" (սմտիպ հատոր):

նանսաւորած ու հովանաւորած էին: Պարսկական հում մետաքսի, հարաւասիական կտորեղէնի, աղամանդներու եւ այլ գոհարեղէններու, ինչպէս եւ այլ հեռաւոր վայրերէ եկած պերճանքի ապրանքներու այս մատակարարները յաճախ կը գործակցէին Ս. Էջմիածնի նուիրապետութեան բարձրաստիճան կեկեղեցականներուն հետ՝ վաղ արդի մշակոյթի «տպագրական յեղափոխութիւն» մը յառաջացնելու համար: Գրեթէ միշտ, Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսը կը նախաձեռնէր այս տպարանները Արեւմուտք հաստատելու գործին: Տպագրութեան եւրոպական արհեստագիտութիւնը համադրման մըն էր կեկեղեցիին համար՝ Արեւմտեան Հայաստանի վանական գրչագրութեան դարաւոր կեդրոններու լայնածաւալ կործանումին դիմաց, իբրեւ հետեւանք էր ԺԶ. դարու սեֆեան եւ օսմանեան կայսրութիւններուն գրեթէ անդադրում պատերազմներուն: Կրօնական ձեռագիրներու անհետացող պահեստը մեքենականօրէն վերարտադրուած գիրքերով փոխարինելու նպատակով, կեկեղեցական ղեկավարութիւնը Եւրոպա կ'ուղարկէր իր գրագէտ մարդիկը (յաճախ՝ աւագ եպիսկոպոսներ որոնք նաեւ տպագրիչներ էին), որպէսզի տպագրութեան եւ տպարանատիրութեան արհեստը սորվէին: Գրեթէ միշտ, սակայն, նաւահանգիստներու հայ առեւտրականներն էին, որոնք կրօնաւոր-տպագրիչներու ճամբան կը հարթէին: Անոնց աջակցութիւնը էական կը դառնար՝ տպագրական գործիքներ գնելու եւ փորագրիչներու եւ թուղթի մատակարարներու պէս մասնագէտներու վճարելու համար: Տպագրութիւնը թանկ նախաձեռնութիւն մըն էր, որ դրամագլուխի կը կարօտէր՝ իրականութիւն դառնալու համար: Վաղ արդի հայերու պարագային, ան նաեւ պէտք ունէր լաւ տեղադրուած նաւահանգիստներու՝ աժան փոխադրութեան միջոցներով, վստահելի մասնագէտներով (punch cutter-ներ եւ տառատեսակ ձուլողներ) եւ թուղթ պատրաստողներու անմիջա-

կան մատչելիությունները: Նաև հանգստային հայերու, տպագրիչներու եւ նաև հանգիստներու այս հանգոյցը, զոր այլուր կոչած եմ PPP connection (port Armenians, printers, port cities)¹⁶, իր ամենէն կատարեալ պատկերացումը կը գտնէ Ամսթերտամի պարագային, որ ԺԷ. եւ վաղ ԺԸ. դարերուն հայոց ամենակարեւոր տպագրական կեդրոնն էր եւ Թովմա Վանանդեցիի ճամբորդութիւններուն սեւեռակէտն ու անոր շարժունակութեան պատճառը:

Հայկական սփռումներու ցանցին մէջ ընդգրկուած այլ նաև հանգիստներու պէս, Ամսթերտամի հայ բնակչութիւնը երբեք մեծաթիւ չեղաւ: Տեղւոյն համայնքը բնաւ 80 հոգիէն աւելի հաշուած չէ եւ կը թուի, թէ բարձրակէտին՝ 1680-1690 թուականներուն, միջին հաշուով յիսուն հոգիի հասած է: Համայնքին գոնէ կէսը նոր ջուղայեցի ծագումով առեւտրականներէ բաղկացած էր: Անոնք յստակօրէն համայնքային հաստատութիւններու ամենէն հարուստ անդամներն ու գործօն հովանաւորներն էին, ներառեալ 1663-ի առաջին եկեղեցիին եւ Ս. Հոգիի մնայուն քարէ եկեղեցիին (1714): Թերեւս այս պատճառով, քաղաքի հայ համայնքը երբեմն ծանօթ էր «պարսկական ազգ» անունով, ինչպէս որ անոր եկեղեցին ծանօթ էր իբրեւ «պարսկական եկեղեցի»¹⁷: Որոշ թիւ մը, սակայն,

16 Sebouh David Aslanian, *Port Cities and Printers: Reflections on Early Modern Global Armenian Print Culture*, - "Book History" 17 (2014), p. 51-93.

17 René Bekius, *The Armenian Colony in Amsterdam in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Armenian Merchants from Julfa before and after the Fall of the Safavid Empire*, - "Iran and the World in the Safavid Age, London", I.B. Tauris, 2011, p. 261: Միւսնայն ձեռքով, Ամսթերտամի ամենէն հոշակաւոր հայր՝ Ոսկան Երեւանցի, որուն մասին պիտի խօսինք աւելի ուշ, շրջանի անտարակալ արձանագրութիւններուն մէջ յիշուած է իբրեւ «պարսիկ ազգի արքեպիսկոպոսը» ("Heer Wustan Wertlabelz aertsbisschop van Persiane natie"): Տէս հոլանտացի անտար Հենրիկ Ուրվենսի կողմէ պատրաստուած արձանագրութիւնը Ամսթերտամի

օսմանեան կամ արեւմտահայ ծագում ունէր եւ մեծաւ մասամբ Զմիւռնիայէն կամ Պոլիսէն կու գար: Հակառակ համայնքի չնչին թիւին, Հոլանտական մայրաքաղաքը երկու անջատ եկեղեցիներ եւ չորս իրերայաջորդ տպարաններ ունեցած է, որոնք քիչ թէ շատ անընդհատ կերպով գործած են 1660-1717 ժամանակաշրջանին, գրեթէ կէս դար Ամսթերտամը պահելով իբրեւ հայ տպագիր մշակոյթի մայրաքաղաքը, մինչեւ որ Վենետիկը դայն փոխարինած է: Առաջին հայերէն Աստուածաշունչը հոն տպուած է 1666-1668-ին, ինչպէս եւ բազմաթիւ այլ գիրքեր, ներառեալ պատմական, փիլիսոփայական, քերականական ու առեւտրական բնոյթի գործեր:

Ամսթերտամի արագ աճը իբրեւ հայոց տպագրական կեդրոն դիւրացաւ իր անգուղական փոխադրական կառոյցներուն, թղթի պատրաստութեան եւրոպական իր առաջնակարգ դիրքին, ինչպէս եւ վարպետ տառաստեղծներու եւ տառաստեղծ գծողներու շնորհիւ: Ամէն բանէ վեր թերեւս, բողոքական քաղաքին համբաւը իբրեւ աշխարհաքաղաքացիական սրբավայր հալածուած փոքրամասնութիւններու համար, ինչպէս սեֆարտ հրեաներու, հայերու կամ հիւլիւններու, հիմնական էր՝ հոն ներքաշելու բազմաթիւ տպագրիչներ, որոնք խիստ գրաքննութեան վիճակ մը կը դիմագրաւէին այլուր՝ Եւրոպայի մէջ, ու յատկապէս Հռոմ, ուր Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ իշխանութիւնն ու ազդեցութիւնը վնասներ հետեւանքներ ունէր տպագրիչներու համար: Աւելի հանդուրժող գրաքննական կարգը, որ Հոլանտական հանրապետութեան ապակեղրոնացած ու դաշնակցային

քաղաքային արխիւներուն մէջ (ԱՔԱ, SAA 3193/133): Արտագրումի մը համար, տէս M. M. Kleerkooper and W.P. Van Stockum, *De Boekhandel te Amsterdam Voornamelijk in de 17e Eeuw*, S. Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1914, p. 717: Ծնորհակալութիւն կը յայտնեն Ռոպ Փոպթիս, որ արխիւէն քաղուած այս փաստաթուղթին արտագրումն ու թարգմանութիւնը կատարած է:

կառոյցէն կ'օգտուէր, գլխաւոր պատճառը կը հանդիսանար, որ հրէական տպագրութիւնը իր ձգողութեան կեդրոնը Խալիպան թերակղզիէն դէպի Ամսթերտամ տեղափոխած էր 1630-ական թուականներուն, եւ նաեւ հայ կրօնաւոր-տպագրիչները մղած էր Հռոմն ու Վենետիկը լքելու՝ 1650-ական թուականներու վերջերուն՝ իրենց բախտը Ամսթերտամ փորձելու համար:

Կաթողիկէ մնայուն գրաքննութեան արգելքներէն յուսահատած, հայ կրօնաւոր-տպագրիչ Մատթէոս Մարեցիին հիւսիսի «անգուղական քաղաքը» հասած էր 1658-ին: Կարճ ժամանակի ընթացքին, Մատթէոս տեղւոյն ջուղայեցի վաճառականի մը միջոցով կապ հաստատեց գերմանացի տառաստեղծ գծող եւ տառաստեղծ Քրիստոֆել վան Տայքի հետ (Christoffel Van Dyke, սկզբնապէս գրուած Van Dijk ձեւով), որ նշանաւոր էլիքեվիր հրատարակչատունը կ'աշխատէր եւ վարպետ փորագրանկարիչի իր համբաւի գագաթնակէտին կը գտնուէր այդ ժամանակ: Առեւտրականներու աջակցութիւնը վայելելով՝ տպագրական մեքենաներ եւ punch-եր, ինչպէս եւ մայրատառեր ձեռք բերելու համար, Մատթէոս իր առաջին գիրքը տպեց 1660-ին, բայց շուտով սնանկութեան դէմ յանդիման գտնուեցաւ: Նորջուղայեցի վաճառական Աւետիս Ղլիճենց Մատթէոսի պարտքերը վճարեց ու տարանը գնեց, իբրեւ զուտ կրօնական հիմնադրամ նուիրելու համար էջմիածնի կաթողիկոսարանին, ինչպէս եւ Ս. Սարգիս Զօրավարի վանքին, ուր անոր եղբայրը՝ Ոսկան Երեւանցի, եպիսկոպոս էր: Անատոլիոյ ու Եւրոպայի ճամբով (յատկապէս Հռոմ, ուր իր յարգանքը մատուցեց իբրեւ հայ կաթողիկէ կրօնաւոր ու գիտնական) երկար ուղեւորութենէ, 1664-ին Ոսկան վերջապէս հասաւ Ամսթերտամ՝ պատշաճօրէն «Սուրբ Սարգիս Զօրավար եւ Սուրբ էջմիածին» կոչուած տպարանին վարչութիւնը ստանձնելու համար, եւ 1666-ին

Աստուածաշունչի տպագրութեան ձեռնարկեց: Իր ծախսերը հոգալու նպատակով, ան Լիվոնոյէն երեք հայերու դիմեց (բոլորն ալ նորջուղայեցի), որոնց հետ համաձայնագիր մը կնքեց Աստուածաշունչը տպելու համար, որ ամբողջացաւ երկու տարի ետք: Երբ առեւտրականները իրենց նիւթական յանձնառութենէն հրաժարեցան, Ոսկան ստիպուեցաւ իր տպարանով մեկնիլ Լիվոնո, ուր երկու տարի աշխատելէն վերջ՝ տպարանը փոխադրեց Մարսէյ: Ան շարունակեց իր տպարանական գործը Քրանսական նաև հանգիստին մէջ, ունենալով Լուդովիկոս Ժ.ի lettre patente, ինչպէս եւ տեղւոյն ջուղայեցի վաճառականներու ֆինանսական օժանդակութիւնը, մինչեւ որ Հռոմի գրաքննութիւնը եւ Ոսկանի մահը 1674-ին տպարանին գործունէութիւնը ժամանակաւորապէս դադարեցուցին: Ոսկանի գրաշարներէն մէկը՝ Մատթէոս Վանանդեցի, զոր իր զարմիկը՝ Թովմա արքեպիսկոպոս Վանանդեցիին 1672-ին Մարսէյ շրջած էր Ոսկանին միանալու, 1684-ին Սարգիս Զօրավար եւ Սուրբ էջմիածին տպարանը ձգեց՝ տպարանի ժամանակաւոր փակումէն ետք, եւ Ամսթերտամ մեկնեցաւ՝ հայերէն գիրքերու տպագրութիւնը հոն վերսկսելու համար: Սակայն, Ամսթերտամի վերջին գործող տպարանը հաստատելու պատիւը ո'չ թէ Մատթէոսին, այլ իր աւագ զարմիկին պիտի պատկանէր:

Թովմա Վանանդեցի ինչպէ՞ս մտաւ շարժունակութեան ու տպագրութեան աշխարհը

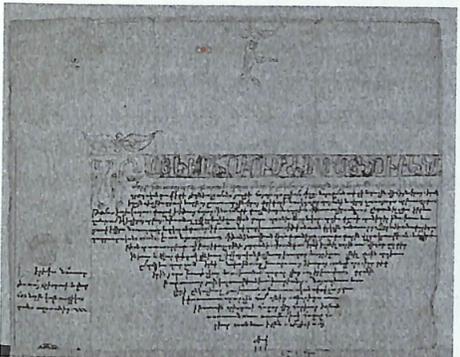
Իր ամենէն կարեւոր հրատարակութիւններէն մէկուն՝ 1695-ին Ամսթերտամ տպուած Մովսէս Խորենացիի «Պատմութիւն հայոց»-ի յիշատակարանին մէջ, Թովմա Վանանդեցի տպագրական աշխարհ իր մուտքը կը նկարագրէ հետեւեալ ձեւով. «Ես հուսկ յետին ի դիրս Մանկանց Եկեղեցւոյ՝ տունկս սաղարթապաճոյճ, եւ անդաստանս տատասկաբեր, Թօմաս Եպիսկո-

պոս ի Գաւառէ Գողթնեաց ի մասնէ Վանանու. տարագրական հողմավարութեամբ անցի ի Կալուածս Եւրոպէու, եւ մեծաջան աշխատութեամբ փութացայ ժամանել ի գեղեցկադիր, եւ ամենայն գովասանութեան արժանաւոր քաղաքն յԱտորդամ առ ի յօրինել՝ ի հոգայ զբուն գործիսն Տպագրութեան, եւ զՏախտական Պղնձեաց՝ վասն փորագրելոյ զգիրս Համայնց Գաւառաց, զորս երկամբ քաղմօք, եւ յօգնակի ծախիւք կատարեցաք ընդ Մատթէոսի, որ է որդի եղբօր Մօր իմոյ, զոր նախ յղեցի ի նոյն քաղաք, սակս պատրաստելոյ զպարագայս առաջիկայ Գործոց մերոց, եւ զկնի կազմելոյ՝ եւ յօրինելոյ զոր պարտն էր եւ պատեհ, Հաճեցայ տպել զՎիպագրութիւն Բազմաբախտի Առն Մօսիսի Քերթողազօրն, իբր՝ առաջին Պտուղ Երախտեաց՝ իմոց աշխատութեանց, եւ իմովք ծախիւք: Այլ ի լինել ձեռնամուխ սմին իրին՝ մինչեւ ցաւարտումն կրեցաք եւ արբաք զյոգնազան, եւ զանբերելի դառնութիւնս եւ զտուժանս ի մերայնոց Ուսումնատեաց, Հանապազասուտ՝ եւ Չարարուեստ Արանց, որք մորթովք ոչխարենիւք պարուրեալ զինքեանս, իսկ ի ներքուստ յաւէտ գիշատօղ քանզ՝ գայլս, եւ բերանք նոցա լիք դառնութեամբ եւ նենգութեամբ՝ անհարազատ ամենայն բարւոյ, որոց կատարածն՝ ըստ գործոց իւրեանց»¹⁸:

Թովմա արքեպիսկոպոս Վանանդեցի Ամսթերտամի երկրորդ զլխաւոր Հայ տպագրիչն էր եւ նախնական Գողթան գաւառի Վանանդ գիւղի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւ: Իր շարժունակութեան շրջագիծով, անոր կենսապատումը Ոսկան Երեւանցիի կեանքէն պակաս տպաւորիչ չէ: Թովմա երկրիցս Եւրոպա ճամբորդեց ժէ. դարուն: Իր առաջին ճանապարհորդութեան (1670-1673), ան կը մեկնէր

18 Նիճել Ոսկանեան, Քնարիկ Կորկոտեան եւ Անթառամ Սարալեան, Հայ գիրքը 1512-1800 թուականներին. հայ ճնաստիպ գրքի մատենագիտութիւն, Երեւան, 1988, էջ 117բ:

Հոռոմ ու ապա Մարտէյլ՝ 1672-ին: Հոն կը հանդիպէր իր երկարամեայ հոգեւոր եղբօր ու ընկեր Ոսկան վարդապետին, որուն կը վստահէր իր կրտսեր զարմիկը՝ Մատթէոս Վանանդեցին, որպէսզի վերջինս իբրեւ աշկերտ ծառայէր եւ տպագրութեան արհեստին տիրանար: Երկրորդ ճամբորդութիւնը 1678-էն մինչեւ 1708 պիտի տեւէր, բայց Թովմա երբեք տուն պիտի չվերադառնար: Ինչպէս տեսանք, ան մահացաւ Անվերսի մէջ, 1708-ին, նախնական վերադարձի ճանապարհին: Ինչպէս Ոսկանը իր մէջ առաջ, Թովմայի Եւրոպա ճամբորդութիւններուն զլխաւոր շարժառիթը տպագրութեան արհեստի տարածումն էր իր Հայրենակիցներուն մէջ: Այս երկու անձերուն ուղեծիրերը զարմանալիօրէն նման են, յատկապէս յանձնարարական նամակներու լայն գործածութեան պարագային, որոնք էական «թուղթէ գործիքներ» էին վաղ արդի Հայ սփիւռքի, ինչպէս եւ ժամանակի այլ Համայնքներու գործունէութեան Համար: Այդ նամակներուն կիրառումը Թովմա Վանանդեցիի կողմէ «բացառիկ սովորութեան» (exceptional normal) տեսակ մը կը ներկայացնէ, քանի որ, ի տարբերութիւն իր ժամանակաշրջանի բազմաթիւ շրջուն Հայերու՝ ներառեալ Ոսկանը, Թովմա իր յանձնարարական թուղթերուն մեծ մասը պահած է, որոնք այնուհետեւ ամփոփուած են արխիւային Հաւաքածոներու մէջ: Ասիկա մեզի թոյլ կու տայ Հետազօտել Թովմայի յանձնարարական նամակներուն տեղը Ամսթերտամի Հայկական տպագրութեան գոյառումին մէջ՝ իր ժամանակակիցներէն աւելի մանրամասնութեամբ:

Հայերէն յանձնարարութեան թուղթ Թովմա Վանանդեցիի համար: Արխիւր՝ Archivio Storico De Propaganda Fide (ASPF).

Մայիս 1678-ին երկրորդ անգամ մեկնելով Հաւատասփիւռին ուղղուած յանձնարարական նամակներով զինուած, ըստ երեւոյթի Թովմա նախ ճամբորդած է Թիֆլիս, ուր յաջորդ տարին տեղւոյն կաթողիկէ առաքելութենէն յաւելեալ նամակներ ստացած է¹⁹: Յունիսին Վիեննա էր, իսկ մէկ կամ երկու ամիս ետք կը մեկնէր Վենետիկ, ուր գոնէ երկու ամիս պիտի մնար: 11 Սեպտեմբեր 1681-ին, Թովմա ձեռք կը բերէր ուրիշ յանձնարարական նամակ մը, ուղղուած՝ Հաւատասփիւռի քարտուղարին, ու այս անգամ Անտրէա Պորկի անունով վենետիկցիի մը կողմէ²⁰:

19 Յաջորդ քանի մը պարբերութիւններուն Թովմայի ուղեւորութեան վերականգնումս մեծաւ մասամբ ճիմնուած է Հ. Սահակ Ծեմճեմեանի Հաւատասփիտի անոր վերաբերող փաստաթուղթերու ընթերցումին վրայ: Տե՛ս Ծեմճեմեանի գերագանցութեան գրութիւնը՝ Հայ տպագրութիւն եւ Հոռոմ, Ժէ. դար, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1989, էջ 183-196:

20 Հ. Սահակ Ծեմճեմեան, Գջ. աշխ., էջ 185-186: Անոր Հոռոմ ժամանումը՝ 30 Սեպտեմբեր 1681-ին, արձանագրուած է Հաւատասփիտի փաստաթուղթերուն մէջ: Տե՛ս Archivio Storico De Propaganda Fide (ASPF), Acta 51 (1681), փաստաթուղթ 2. "Essendo venuto à Roma Mons. Tomaso Vescovo di Santa Croce nella città di Vanand in Armenia Maggiore che alle raccomandatione del Patriarca di Canzasari e nove altri vescovi Armeni, ha anco alle de P.P. Missionary di Giorgia che attestano, come pure fa il vic[ari]o Ap[ostoli]co di Constantinopoli, esser egli buon Catt[oli]co Romano, et haver patite

Հոռոմ հասնելով Սեպտեմբեր 1681-ին, ան իր հետ կը բերէր շարք մը յանձնարարական նամակներ կաթողիկէ անձերէ, ներառեալ Վրաստանի կարմեղեաններէ, որոնք բոլորն ալ կը վկայէին բարեպաշտ կաթողիկէի անոր ամուր համբաւի մասին: Այս անգամ, ան կը ճամբորդէր իր երկու եղբօրորդիներուն՝ տասներկու տարեկան Միքայէլի եւ տասնվեցամեայ Ղուկասի հետ²¹: Հոռոմի մէջ, Թովմա իր եղբորորդի-

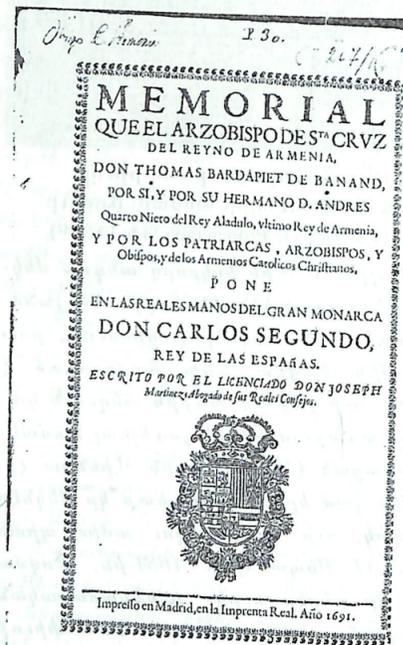
molti[ssim?]e persecution per predicare la verità evangelica..." («Մոնսիոնոր Թովմա՝ Մեծ Հայքի Վանանդ քաղաքին մէջ Ս. Խաչի եպիսկոպոս, Հոռոմ հասած ըլլալով, յանձնարարական թուղթեր ունէր Գանձասարի պատրիարքէն եւ ինքն ալ հայ եպիսկոպոսներէ, ինչպէս եւ Վրաստանի միսիոնար հայրերէն եւ Կ. Պոլսոյ առաքելական անտրիկէն, վկայելով, որ ան լաւ հոռոմէական կաթողիկէ մըն է եւ բազմաթիւ հալածանքներ կրած է՝ անտարանական ճշմարտութիւնը քարոզելու համար...»):

21 Ծանկեան է Գջել, որ լատիներէն պաշտօնական ինքնակենսագրական յայտարարութեան մէջ, գոր Թովմա պատրաստած էր 1707-ին Անգլիոյ Անճա թագուհիին այցելելու առիթով, ան չէ յիշած, որ երբեք անձամբ Հոռոմ այցելած ըլլաւ, ուստի իր Ղուկաս ու Միքայէլ եղբորորդիները Հոռոմ տարած եւ Ուրբանեան վարժարանը արձանագրած ըլլալու պատասխանատուութիւնը վերագրած է Վենետիկի շուղայեցի անտարականներու, որոնց հետ ան ձգած էր գանձը, կը պնդէ, 1681-ի շուրջ, երբ ուղղակի ճամբորդած էր «Մարտէյլ՝ Գաղղիոյ մէջ», իր գարմիկ Մատթէոսին հանդիպելու: Ան չի Գջեր անեւ Հոռոմ Գալտորդ այցելութիւնը 1670-ին եւ ո՛չ ալ շատ կարեւորութիւն կու տայ Սպանիա անցուցած տապր տարիներուն: Ըստ երեւոյթի, անտեսումներուն պատճառը կրնայ եղած ըլլալ անգլիկան իր հիւրընկալները չհախատելու մտահոգութիւնը, որոնք քանանաւեակ մը առաջ (1688), գահընկէց ըրած էին հոռոմեացի կաթողիկէ Յակոբ Բ. թագաւորը: Հոռոմի մէջ, անձամբ ծիրանաւոր Չիպոլէն (Mons. Cibo) ստացած յանձնարարական անուկներէն գիտեմք, որ 1681-ին Թովմա պապական քաղաքն էր: Աւելի՛ն. լեհահայ գիտնական եւ Ուրբանեան վարժարանի շրջանաւարտ Ստեփանոս Ռօշքան իր ժամանակագրութեան մէջ կը թելադրէ, որ Թովմա 1680-ի շուրջ Հոռոմ այցելած է իր եղբորորդիներուն հետ, թէեւ չ'ըսէր, թէ Աերկայ էր անոր այցելութեան ընթացքին. «Թովմասս Վ. Վանանդեցի եպիսկոպոսն Գողթնեաց Սր. Խաչին հանդերձ Ղուկասու եւ Գարիէլի [sic]

ները Ուրբանեան վարժարանը արձանագրելու արտոնութիւն ստացաւ ծիրանաւորներէն: Ուրբանեան վարժարանը 1627-ին հիմնուած էր Հռոմի մէջ Ուրբանոս Ը. պապի կողմէ, գլխաւորաբար արեւելքցի պատանիներու դաստիարակութեան համար²²: «Յաւիտենական քաղաք» ութամսեայ կեցութենէ մը ետք (Սեպտեմբեր 1681-Ապրիլ 1682), Թովմա այցելեց Նափոլի եւ ապա Մարսէյլ²³:

Փրովանսի նաւահանգիստին մէջ կարճաժամ կեցութենէ մը ետք, ուր այցելած է իր Մատթէոս զարմիկին, որ արդէն տպագրութեան շնորհալի վարպետ եւ փորձառու գրաշար զարձած էր՝ Սուրբ Սարգիս Զորավար եւ Սուրբ Էջմիածին տպարանը աշխատելու ընթացքին, Թովմա Լիզպոն ճամբորդեց Մատթէոսի հետ, ուրկէ շուտով զինք Ամսթերտամ առաքեց, որպէսզի ուղի հարթէր անոնց տպագրական աշխատանքներուն եւ «գիրքեր տպելու անհրաժեշտ նոր գործիքներ ձեռք

ձգէր»²⁴: Ըստ 1691-ին Մատրիտ տպուած սպաներէն «Memorial»-ի (Յուշագիր) մը, որ Սպանիոյ Գարլոս Բ. Թագաւորին ներկայացուած էր, 1684-ին Թովմա այցելած էր Փորթուկալի Թագաւորին, որ իրեն արքայական յանձնարարական նամակ մը

24 Reverendissimi in Christo Patris..., ուր գրուած է. "ibique curam fratrulium meorum Arments mihi notis relinquens, ad avunculi mei filium Marsilium perveni, ubi omnes res impressorias confusas, distractas, & sub aliorum dominium redactas vidi. Hinc Matthaem mecum assumens veni Lisbonam, & eum centenariis aliquot coronatis munitum cum mandato com-parandi nova instrumenta ad libros imprimendos necessaria Amstelodamum misi." («Մարսէյլ եկալ՝ հորեղբորս որդիին քով, ուր տեսայ, որ տպարանի բոլոր գործերը շփոթ, անկարգ եւ ուրիշներու վերահսկողութեան տակ դրուած էին: Այստեղէն Մատթէոսը առնելով, Լիզպոն եկալ, եւ զինք դրկեցի Ամսթերտամ, քանի մը centenariis coronatis-ով (ուկեայ դրամի տեսակ - Ս. Ա.), հրահանգելով գիրքեր տպելու անհրաժեշտ նոր գործիքներ ձեռք ձգել»:

եղբորդուսովքն, զորս ի Դպրատունն Ուրբանեան մուծեալ եւ զկնի ուսանելոյն անցաւ զփիլիսոփայութիւն հասնէ (1682) պատճառաւ օրոք ուսմանք, ի հոռոմայ գայ յԱմսթերտամ եւ տպէ զգրեանս ոմանս եւ անդէն ողղափառութեամբ (այսինքն՝ իբրեւ կաթողիկէ - Ս. Ա.) վախճանի: Սա էր ինձ ծանօթ: Իսկ Ղուկասն էր գիտուն եւ գովելի ի վարս իւր» (Ստեփանոս Ռօշքայ, Ժամանակագրութիւն կամ տարեկանք եկեղեցականք, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1964, էջ 189-190):

22 Ուրբանեան վարժարանին մասին, տե՛ս Maksimilian Jezernik, *Il Collegio Urbano*, "Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Reum", Josef Metzler (ed.), vol. 1, 1622-1700, Rome, Freiburg and Vienna, Herder, 1972, p. 465-482, ինչպէս եւ Giovanni Pizzorusso, *Una presenza ecclesiastica cosmopolita a Roma: Gli allievi del Collegio Urbano di Propaganda Fide (1633-1703)*, "Bollettino di Demografia Storica", n. 22 (1995), p. 129-138, եւ idem., *I Satelliti di Propaganda Fide: Il Collegio Urbano e la Tipographia Poliglotta, Note di ricerca su due Istituzioni Culturali Romane nel XVII Secolo*, "Mélanges de l'école Française de Rome", 116, 2 (2004), p. 471-498:

23 Ն. Ս. Ժեմմեմեան, Գշ. աշխ., էջ 177-188:

շնորհած էր²⁵: Այնուհետեւ ան գացած էր Սեւիլլա (Սպանիա) եւ ստացած էր նամակներ քաղաքի արքեպիսկոպոսէն՝ Տոն Խայմէ տէ Փալաֆոքս ի Գարտոնա (Don Jayme de Palafox y Cardona)²⁶: Ան շուրջ տասնամեակ մը պիտի անցընէր Իբերական թերակղզիին մէջ, նոյնիսկ հասնելով մինչեւ Կորուսիա՝ Բասկեան երկրին մէջ: 1688-ին զինք կը գտնենք Սեւիլլա՝ հիւանդանոցի մը մէջ, ուրկէ Հաւատապիւժուին ուղղուած

նամակով իր եղբորորդիներուն դիմեց, որպէսզի օգնութեան հասնէին²⁷:

10 Ապրիլ 1688-ին Կրանատա գտնուող Թովման շնորհակալութիւն յայտնեց Սրբազան Ժողովին իր անցեալ օժանդակութեան համար²⁸: 16 Օգոստոսին ան յանձնարարական նամակ մը ստացաւ Կրանատայի արքեպիսկոպոսէն, որուն հետեւեցաւ նման թուղթ մը Կրանատայի արքայական դիւանապետութենէն՝ 27 Օգոստոսին: Ան հաւանաբար Փորթուկալ անցաւ այս ժամանակ ու հասաւ Լիզպոն, ուր իր եղբորորդիները, որոնք եօթը տարի Հռոմ ուսանած էին, իրեն միացան²⁹: 1690-ին Թովմա արդէն փիլիսոփայութեան վկայականով Հռոմ շրջանաւարտ եղած Ղուկասը Լիզպոնէն կը զրկէր Ամսթերտամ: Վերջինս պիտի միանար իր միւս հօրեղբոր՝ Մատթէոսին, որ,

25 Memorial que el arzobispo de Sta. Cruz del Reyno de Armenia, Don Thomas Bardapiet de Banand, por si, y por su hermano D. Andres Quarto Nieto del Rey Aladulo, ultimo Rey de Armenia, y por Patriarcas, Arzobispos, y de los Armenios Catolicos Christianos, pone en las reales manos del gran Monarca Don Carlos Segundo, Rey de las Espanas, Madrid, Imp. Real, 1691, 6v: Այս փաստաթուղթը ուսումնասիրուած չէ Ասիորք գիտնականներու կողմէ: Ծնորհակալ եմ Սպանիոյ ազգային գրադարանէն տիկ. Իսապել Նումիլիսին, որ ինձի արագօրէն գիրքի յուսանկարը դրկած է: Տե՛ս Biblioteca Nacional de España VE/207/1:

26 Սեւիլլայի արքեպիսկոպոսի աճուրդ յիշած չէ Թովմայի 1691-ի սպաներէն յուշագրին մէջ: Սակայն, Սեւիլլայի գլխաւոր մայր տաճարի կանոնիկոս Don Francisco Maldonado-ի կողմէ Հաւատապիտին ուղղուած 12 Մարտ 1688 թուականի ցամաքային այս տեղեկութիւնը կը հայտնաբերուի: Նամակագիրը Հաւատապիտի պաշտօնատարներուն կը տեղեկացնէ, թէ ինչպէս «մեծանուն ու մեծալարգ արքեպիսկոպոս Տէր Թովմա Գրիգոր» վարդապետ Վանանդի եւ արքեպիսկոպոս Ս. Խաչ Հայաստանի եւ Նոյեան տապանի լեռներուն, [նախօրօք] հասած ըլլալով այս Սեւիլլա քաղաքը, արտօնութիւն ստացած է այս քաղաքի արքեպիսկոպոս Պ. Խայմէ տէ Փալաֆոքս ի Գարտոնայէն՝ հայածէս Ս. Պատարագ կատարելու եւ ողորմութիւն հաճագանակելու այս թեմին ամբողջ տարածքին» ("...como habiendo llegado a esta Ciudad di Sevilla el ilustrissimo y Reverendissimo S[en]ior Don Thomas Gregorio vertabiet de Vanant Arçobispo de Santa Cruz de Armenia, y Montes del Arca de Noé, y obtemido licencia del ilustrissimo S[en]ior Arçobispo desta Ciudad D. Jayme de Palafox, y Cardona para Celebrar el Santo sacrificio de la Misa conforme su ritual Armeno, y para limosna en todo esse Arçobispado"): Տե՛ս Propaganda Fide, SOCG, vol. 502, folio 151:

27 Տե՛ս 10 Մարտ 1688 թուականի հայերէն ցամաքային Հաւատապիտի ծիրանաւորներուն (ASPF, SOCG, vol. 502, f. 155):

28 Ն. Ս. Ժեմմեմեան, Գշ. աշխ., էջ 190-191:

29 "Los quales D. Lucas, y D. Miguel, hijos de D. Andres, y de D. Jacobo, sobrinos del Arçobispo, por mal[al]dado de su Santidad fueron llevados al Colegio de Armenios de la Curia Romana, donde ha[n] estado estudiando siete años, co[n] animo de volver a la Armenia a predicar, y restaurar la Religion Christiana" («Պարոն Ղուկաս եւ պարոն Միքայէլ՝ պարոն Անդրէասի ու պարոն Թակոբի որդիներ, եւ արքեպիսկոպոսի հօրեղբորորդիներ, Նորին Արքեպիսկոպոսի հրահանգով, հոռմեական Արքեպիսկոպոսի հայրց վարժարանը տարուեցան, ուր եօթը տարի ուսանեցան Հայաստան վերադառնալու նպատակով՝ քրիստոնէական կրօնքը քարոզելու ու վերականգնելու»): Տե՛ս Prop Fide, SOCG, 502, folios 354-356, ուր կը գտնուի Ծիրանաւորներու խորհուրդին ուղղուած Ղուկասի եւ Միքայէլի խնդրագիրը՝ Ուրբանեան վարժարանը ձգելու եւ Սեւիլլա ճամբորդելու արտօնութիւն ստանալու, որպէսզի կարենան օգնել իրենց հօրեղբոր հայրենիք վերադարձին («supplicano della license d'andare in spagna a trovare monsignor vescovo di S[an]ta Croce loro zio, e di assister nel suo ritorno alla Patria»): Ղուկասն ու Միքայէլը փիլիսոփայութեան դասընթացք մը եւ սաստիմաւսնութեան մէկ տարուան վարժընթացք մը ստարուած էին ("havendo terminato il corso della philosophia, et un anno di Theologia") (f. 355 verso):

ինչպէս տեսանք, աւելի կանուխ հոլանտական մայրաքաղաքը մեկնած էր՝ տպարան մը հաստատելու համար: Կրտսեր եղբորորդին՝ Միքայէլը, «մերժելով նման ճամբորդութիւն կատարել, կ'ուզէր Սպանիա մնալ քանի մը տարի՝ բժշկական արուեստը սորվելու համար»³⁰: Անտարակոյս, Միքայէլի սպաններէնի իմացութիւնը նաեւ մեծապէս օգտակար պիտի ըլլար իր ծերունի հօրեղբոր, որովհետեւ գիրենք կը տեսնենք Գարլուս Բ. Թագաւորի (1665-1700) արքունիքին մէջ՝ Մատրիտ, ուր Թովմա արքային կը ներկայացնէր սպաններէն գրուած յուշագիր մը³¹: Արձանագրութիւնները չեն բացայայտեր, թէ սպանացի Թագաւորը որքան դրամ տուած է Թափառական արքեպիսկոպոսին, բայց կրնանք գրեթէ վստահ ըլլալ, որ ան Մատրիտը ձգած է կոկիկ գումարով մը: Քանի մը տարի ետք, 26 Յունիս 1693-ին, Կոմպոստելայի ոմն Անտոն արքեպիսկոպոսի կողմէ այդ քաղաքէն գրուած նամակ մը կ'իմացնէ, թէ Թովմա հոն ճամբորդած էր՝ իր հայրենի հօտին ի նպաստ, ինչպէս եւ Իրանի շահին կողմէ իբրեւ թէ ձերբակալուած եղբայրը ազատագրելու համար դրամ հանգանակելու³²: 1694-ին, հիւսիսա-

30 Ibidem (“Tandem anno 1688 completo studii curso Lisbonam ad me venerunt mei iuvenes, quorum natu majorem Luca anno 1690 è Portugallia Amstelodamum misi, qui curam rei Typographicae haberet. Est minor natu Michael tale iter suscipere renuens in Hispania voluti aliquot annos manere, artem Medicam discendi gratia”).

31 Իր յուշագրին մէջ, Թովմա իր կրտսեր եղբորորդին կը յիշէ իբրեւ “Don Miguel” եւ զինք կը նկարագրէ իբրեւ «օծանդակելով իր արքեպիսկոպոսի փոխեղբորը, այս արքունիքին մէջ» (“D. Miguel, q[ue] assiste con su Tio el Arçobispo en esta Corte”) (*Memorial que el arzobispo de Sta. Cruz del Reyno de Armenia, Don Thomas Bardapiet*, p. 3):

32 ASPF, S.C. Armeni, vol. 4, 296. «Ինքզինք Don Tomaso Cartipiat Dimant [Թովմա վարդապետ վանանդեցի] կոչող հայ մը, որ կ'ըսէ, թէ Հայաստանի Ա. Խաչի արքեպիսկոպոսն է, այս երկիրը եղած է բաւական ժամանակ եւ ողորմութիւն կը խնդրէր իր եկեղեցին կառուցելու եւ Պարսկաստանի թագաւորի ֆրամանով բանտարկուած իր

յին Սպանիոյ Կորուսիա քաղաքը ճամբորդելէ ետք, ան «անցաւ Անգլիա, ապա [եկաւ] Ամսթերտամ՝ Հոլանտայի մէջ»³³:

Յանձնարարութեան նամակը՝ վստահութեան ու շարժունակութեան միջնորդ

«Հոն ուր շնորհ փնտռող անձը պէտք է տեղափոխուի՝ իր համայնքէն դուրս, այս յանձնարարութիւնները յաճախ վերջին հովանաւորին անձնական այցեւորման են, որ իր carissimo amico-ն կամ սիրելի բարեկամը ջերմօրէն կը յանձնարարէ ազգակա-նի մը կամ բարեկամի մը, որ հովանաւորներու ցանցէն դուրս տեղ մըն է՝ յաճախորդի փափաքած շարժման ուղղութեամբ: Raccomandazione-ն ներկայացնող անձը բարեկամի մը բարեկամն է, եւ օգնութեան կ'արժանանայ այդ պատճառով»³⁴:

Թովմա վարդապետի զարմանալի ճամբորդութիւնները երկու ցամաքամասերու եւ առնուազն քսանեակ մը պետութիւններու երկայնքին մեզ կը պարտադրեն հարց տալ, թէ ինչպէ՞ս իրեն նման Թափառական անհատներ ու տպագրիչներ կրնային իրագործել իրենց դժուարին ճամբորդութիւնները՝ տպագրական արհեստի ի խնդիր: Թովմայի պէս անձ ինչպէ՞ս կրնար ինքնիրեն ճամբայ բանալ Նախիջեւանի

եղբայրը ազատագրելու համար, ու հիմա ժամանած է այս քաղաքը: Եւ ես բարեգործութեան մէջ չպակսելու համար, իրեն արտոնութիւն տուի թեմը շրջելու՝ ողորմութիւն խնդրելու համար» (“E molto tempo che era per questo paese un Armeno, che si fa chiamare D. Tomaso Cartipiat Dimant [Vardapiet Di Vanant], e dice essere Arcivesco di S. Croce nella Armenia, era dimandando elemosina sono specie di edificare la sua chiesa e de liberare un suo fratello, che sta carcerato per ordine del Re di Persia, hor é arribato [sic] a questa città, e Io per non mancare alla carita gli ho dato la licenza di andar per la Diocesi a dimandar [sic] la elemosina”):

33 Ibidem (“Tum ego post annos tres, iter ingressus versus Corunnam, transivi in Angliam; inde Amstelodamum in Hollandia anno circiter 1694 veni”):

34 Jeremy Boissevain, *Patronage in Sicily*, Man (N.S.) 1,1 (1966), p. 25.

հեռաւոր գիւղէն մինչեւ վաղ արդի Եւրոպայի մայրաքաղաքները, առանց յիշելու հօր Թագաւորներու արքունիքները: Անշուշտ, Թովման, որ իր եւրոպացի միջնորդներէն մէկուն կողմէ նկարագրուած է իբրեւ «հայ ուխտաւոր» մը, մասամբ կ'օգտուէր այն իրողութենէն, որ գրեթէ ամէնուրեք իր հայրենակիցները կը գտնէր: Սակայն, միշտ չէ, որ անոր ճամբորդութիւնները կատարելապէս կը համընկնէին Եւրոպայի հայ սփիւռքի աշխարհին հետ, եւ նոյնիսկ եթէ այդպէս պատահած ըլլար, հեռաւոր աշխարհէ եկող մարդ մը ինչպէ՞ս կրնար ընդունելութիւն գտնել իր հայրենակիցներէն, որոնք զինք անձամբ չէին ճանչնար եւ որոնց համար կրնար Թափառական օտարական մը եւս ըլլալ՝ լաւագոյն պարագային, կամ խաբէբայ ճամբորդ մը՝ յոռեգոյն պարագային: Խնդիրը աւելի եւս կը բարդանայ, երբ կ'անդրադառնանք, որ Թովմա, ինչպէս իր ժամանակակից կրօնաւոր-տպագրիչներէն ոմանք, մէկ աշխարհէն միւսը պէտք է ճամբորդէր, պահ մը ըլլալով հայոց ընկերային ցանցին մէջ (ուր ամէն պարագայի չի թուիր, որ միշտ հանդիստ էր) եւ յաջորդ պահուն՝ այլ տեղ մը, ուր ընկերային կապերը կամ հանգոյցները յաճախ եւրոպացի Թագաւորներ կամ ներքինի պաշտօնատարներ էին: Մէկ խօսքով, մեր ուխտաւորը ինչպէ՞ս ճամբայ կը գտնէր հայկական ընկերային ցանցին մէջ ու անկէ ներս, եւ անոր ընդմէջէն դէպի եւրոպական ու կաթողիկէ միսիոնարներու արքեպիսկոպոսներու եւ նուիրականներու ցանց մը: Այս հարցումներուն բանաձեւում մը կ'ենթադրէ խորաչափել վաղ արդի ճամբորդութեան բուն բնոյթը եւ յանձնարարութեան նամակի գրաւած տեղը:

Վերածնունդի Ֆլորանսի հովանաւորութեան ցանցերու (patronage networks) եւ արուեստի խորապէս տեսաբանական, սակայն արխիւային հիմնաւորմով ուսումնասիրութեան մէջ, Փօլ Տ. Մաքլին ճարտարօրէն կը քննարկէ ընկերային ցանցերու եւ

միջնորդութեան (brokerage) դերը վաղ արդի շրջանին մէջ: Ան կը պնդէ, որ յանձնարարութեան նամակները կամ lettere di raccomandazione՝ նամակագրութեան իւրաքանչեւ սեռ մը, հիմնարար դեր խաղացած են՝ անհատներու աշխարհագրական ու ընկերային շարժունակութիւնը դիւրացնելով այն ընկերային ցանցերուն մէջ, ուր անոնք ներկառուցուած էին: «Յանձնարարութեան նամակը», Մաքլին կը գրէ, «Ֆլորանսեան ընկերային ու քաղաքական բեմի ծայր աստիճան համատարած յատկանիշ մըն էր Ժե. դարուն՝ այլազան համագիրներու մէջ: ... Յաճախակի հաղորդակցութեան կարիքը հեռաւորութիւններու վրայ, պաշտօնէութեան անհրաժեշտութիւնը ունեցող մեծաթիւ գրասենեակները, զգուշութեամբ դաշնակիցներ ընտրելու կարեւորութիւնը՝ պայքարունակ ընկերային միջավայրի մը մէջ, եւ բարեկամներու օգնութեան հասնելու բարոյական պարտադրանքը, բոլորը կը նպաստէին, որպէսզի այդպէս ըլլար»³⁵: Նամակագրութեան այս սեռը այնքան տիրական էր վերածնունդի Ֆլորանսի մէջ, որ Մաքլին զայն կը բնորոշէ իբրեւ «մշակութային հաստատութիւն»³⁶: Մաքլինի համար, յանձնարարութեան նամակները հիմնական գործիքներ էին, որոնք կապերու եւ հանգոյցներու ամբողջ ցանց մը կեանքի կը բերէին՝ զայն ուժականութեամբ ու շարժունով օժտելով: Lettere di raccomandazione «գործիքներ էին, որոնց միջոցով ցանցային կապերը (եւ, աճուշտ, ցանցերու բազմաթիւ տեսակներու երկայնքի կապերը) փոխկապակցուած կերպով կը կառուցուէին տեղ-

35 McLean, *The Art of the Network*, p. 150: Տե՛ս նաեւ իտալեակ կարեւոր ուսումնասիրութիւնները՝ Kent Dale, *The Rise of the Medici Faction in Florence, 1426-1434*, Oxford, Oxford University Press, 1978, p. 83-104, ինչպէս նաեւ՝ Vincent Hardi, *Crosses and Carets: Renaissance Patronage and Coded Letters of Recommendation*, “The American Historical Review”, 92, 5 (1987), եւ Jeremy Boissevain, *Patronage in Sicily*, Man (N.S.) 1,1 (1966), p. 18-33.

36 McLean, *The Art of the Network*, p. 150.

ւոյն վրայ: Այլ խօսքով՝ յանձնարարարու-
թեան նամակի սեռը, որքան որ սովորական
դարձած, միջնորդութեան տիպական վայրն
էր»³⁷: Որքան որ տիպական ու սովորական
դարձած, իրողութիւնը այն է, որ յարաբե-
րաբար քիչ յանձնարարական նամակներ
վերապրած են արխիւային հաւաքածոներու
մէջ, հաւանաբար որովհետեւ անոնց գոր-
ծածութեան կերպը գրեթէ կ'ապահովէր ա-
նոնց փճացումը՝ իրենց նպատակին ծառա-
յելէ անմիջապէս ետք: Ի տարբերութիւն
այլ առեւտրական թուղթերու, յանձնարար-
ական նամակները հաւանաբար կը պատ-
ուէին կամ ազբաման կը նետուէին երբ ա-
նոնց հասցէատէրերը կարդացած էին զա-
նոնք: Ըստ երեւոյթին, անոնք ներկայա-
ցուած չեն որպէս իրաւական թուղթեր դա-
տավարութիւններու ընթացքին, ինչ որ
նուազած է անոնց արխիւային պահեստի
ու վերապրումի հնարաւորութիւնը: Մա-
սամբ այս պատճառով, վաղ արդի ճամբոր-
դութեան, ինչպէս եւ հեռակայ առեւտրա-
կան ցանցերու կալուածին մէջ աշխատող
գիտնականները գրեթէ ամբողջութեամբ
անտեսած են այս նամակներուն եւ անոնց
չարժուանակութեան ու միջնորդութեան
գիւրացումը ապահովելու անհրաժեշտ դե-
րին ուսումնասիրութիւնը³⁸:

37 Ibid., p. 154 (ընդգծումը ւաւերացած է):

38 Յանձնարարական ամսակներու եւ վաղ արդի
ճամբորդութեան անոնց գործածութեան մասին
անցողակի յիշատակումներու համար, տե՛ս
Roche, *Humeurs vagabondes*, passim, բայց յատկա-
պէս էջ 71-73: Ռոշի համար, «յանձնարարական
ամսակները պէտք է պաշտօնական ու անձնա-
կան հիւրասիրութեան մուտք հայթայթեն. անոնք
դո՛ւն կը բաճան ունեւոր մարդոց, առեւ- տրա-
կաններու, դրամատուներու վարիչներու, բայց ա-
նոնք անօգուտ պիտի չըլլան ստորին դասակար-
գերուն համար, «քանի որ մարդ յաճախ ատելի տե-
ղելութիւն կը գտնէ հիւրի մը, քան պալատի մը
մէջ» («Des lettres de recommandation doivent
pourvoir à l'accueil officiel et privé: elles ouvriront
les portes des gens de qualité, des commerçants, des
banquiers, mais elles ne seront pas inutiles pour les
classes inférieures, «car on trouve souvent plus
d'information dans une chaumière que dans un pa-

թէ եւ ամէնուրեք ներկայ էին վաղ ար-
դի հայ կեանքին մէջ, յանձնարարական
նամակները հազիւ թէ ուշադրութեան ար-
ժանացած են: Հայ սփիւռքէն ներս թէ
դուրս ցանցային կապեր հաստատելու ա-
նոր դերակատարութիւնը այնքան կեղբո-
նական էր, որ այս նամակները իրենց յա-
տուկ անուանակարգը ունէին: Անոնք ծա-
նօթ էին իբրեւ յանձնարարական ամսակ, ու-
քոմսանտացիոնի գիր (իտալերէնէ բացայայտ
պատճենաւորում մը), ապրապարանաց
թուղթ, որ տառացիօրէն «պատուէր»ի նա-
մակ կը նշանակէր, որուն պաշտօնն ու եղ-
րաբանութիւնը նման էր պարսկերէն
Sifārish-ին (سفالرش) կամ «թուղթ ընծայու-
թեան»-ի՞ն³⁹: Իրենց ամենէն տարրական

lais») (p. 72-73): Տե՛ս նաեւ Daniel Nordman,
*Sauf-Conduits et Passeports, en France, a la Renais-
sance.* - «Voyages à la Renaissance, Actes du Collo-
que de Tours, 30 juin -13 juillet 1983», Paris, Édi-
tions Maisonneuve et Larose, 1987, p. 147-158. Em-
manuelle Chapron, «Du bon usage des recom-
mendations: lettres et voyageurs au XVIIIe siècle»,
*Les Circulations internationales en Europe années
1680-années 1780*, eds. Pierre-Yves Beaurepaire and
Pierre-ricck Pourchasse, Rennes, Presses universitaires
de Rennes, 2010, p. 249-258, տ. idem., «Avec béné-
fice d'inventaire? Les lettres de recommandation aux
voyageurs dans l'Europe du XVIIIe siècle», *Mélanges
de l'École française de Rome - Italie et Méditerranée
modernes et contemporaines*, 122, 2 (2010), p.
431-453:

39 Հայերէնով գործածուած ամենասովորական եզ-
րերը «յանձնարարական ամսակ» կամ «յանձնա-
րարական թուղթ» էին: *Ռաքոմսանտացիոնի գիր-*
ի համար, տե՛ս *Letter of Babajan di Avedik*, in
«Staffordshire Records Office, Anson Papers»,
D615/PA/2 (ամսակը ներառուած է Թոմաս Ան-
տոնի Լիվոնոնի գործակալ Շոն Տիքի հետ
թղթակցութիւններու փունջի մը մէջ): *Ապրապա-
րանաց թուղթը* կը յիշուի 4 Օգոստոս 1969-ին
Հաստատափիտի Միքայէլայաններու Խորհուրդին
նուղում ամսակի մը մէջ, գոր գրած է շուրջա-
յի հարուստ վաճառական Գասպար Շարիմա-
նեան (Gasparo Sceriman), ուր ան կ'ըսէ, թէ «գնա-
ցի մարդան որ գնամ փարեզ ա [1] ապրապարա-
նաց գիր ուզեցի թէ որ արժան տեսնէր ուղարկէք
լիվոնոնյ գաբառնայթօնի ինձ կու հասուցանի
գոբառնայթօն այս բարի պաշտ իշխանայ ես
անարժանն ծարայ գասպար սարհատոյի. գրածս

պաշտօնին մէջ, այս նամակները թղթէ գոր-
ծիքներ էին, որոնց միջնորդ անհատ մը
կամ կազմակերպութիւն մը, որ սովորաբար
տուեալ ընկերային ցանցի մը կարեւոր ու
վստահուած կողմ մըն էր, կրնար հեռակայ
կարգով իր համբաւին ուժը փոխանցել նա-
մակը ստացող անձին: Այս միջնորդ, նամա-
կագիրը կը նշէր հասցէատիրը, որ յանձ-
նարարուած անձը մօտէն ծանօթ էր իրեն եւ
որ վստահելի անհատ մըն էր, որ արժանի
էր վայելելու այն վստահութիւնը, հիւրա-
սիրութիւնը եւ օժանդակութիւնը, որոնք

աճառքի քանակութիւնը (տե՛ս ASPF, S.C. Armeni,
vol. 3, folio 309): Գրաբար *ապարիշ* կը ճշանա-
կէ «յանձնարարել» (to recommend), տե՛ս Ն. Մա-
տաթեայ վրդ. Պետրոսեան, *Նոր բառգիրք հայ-
անգլիարէն, Վենետիկ, 1879*, էջ 57: Նոյն բառը
արեւմտահայերէնով գլխաւորաբար կը ճշանա-
կէ «պատուիրել» (օրինակ՝ ճաշարանի մը մէջ կե-
րակոյր պատուիրել): Պարսկերէն *Sifārish* բառն
ալ երկու իմաստները ունի, ինչ որ կը թելադրէ
հասարակաց կապի մը գոյութիւնը: *Sifārish* նա-
մակները պարսկական աշխարհին մէջ լայնօրէն
կը գործածուէին իբրեւ յանձնարարական ան-
մակներ, բայց միայն ցանցաւոր տեղեկութիւններ
գոյութիւն ունին անոնց մասին եւ ո՛չ մէկ հետեւե-
ղական գիտական ուսումնասիրութիւն: Անցողա-
կի ակնարկութիւններու համար, տե՛ս Rajeev
Kinra, *Writing Self, Writing Empire: Chandar
Bhan Brahman and the Cultural World of the Indo-
Persian State Secretary*, Berkeley, University of
California Press, 2015, p. 24-25: Ծանրակալու-
թիւն կը յայտնէ Մանա Բիային այս տեղեկու-
թեան համար: Նամակագրութեան առաջին հա-
լերէն ձեռնարկներէն մէկուն մէջ, Ն. Եղիա Թով-
մանեան ամբողջ գլուխ մը կը տրամադրէ գործ-
նական ամսակներու «Թուղթ գործառնութեան»
խորագրով, որուն առաջին բաժինը կը կոչուի
«Հրահանգ կազմելու գործը Յանձնարարու-
թեան, կամ Ընծայութեան»: Հեղինակը իր
քննարկումը կը սկսի ընդհանուր նկարագրու-
թեամբ, թէ ի՞նչ է յանձնարարութեան ամսակը
եւ ի՞նչ նպատակներու կը ծառայէ: Ան կը գրէ.
«Սովին թղթով կամիմք բառնալ կարտութիւնն
այլոց՝ ի ձեռն այլոց. վասն որոյ գեղեցիկ կոչե-
ցաւ սա ՚ի մերոց Նախնեաց թուղթ Ընծայու-
թեան. իբրեւ զի՝ նովա իբրեւ ընծայ յանդիման
ստեմեք զոր ումեք՝ յանձն առնելով ՚ի մա» (Հ. Ե-
ղիա Թովմանեան, *Դպրութիւն ամսակաց ի լեզու
գրաբար եւ աշխարհաբար, Վենետիկ, Ս. Ղա-
զար, 1805*, էջ 41):

անհրաժեշտ էին իր գործը յառաջ տանելու
համար: Տիպական նամակ մը կը սկսէր
ներկայացնելով նամակագիրը (որուն
կնիքն ու ստորագրութիւնը սովորաբար կը
դրուէին ներքեւը կամ լուսանցքին) եւ ըն-
թերցողը տեղեկացնելով փաստաթուղթը
կրողի ինքնութեան մասին, որ ծանօթ էր
գրողին, սովորաբար՝ երկար ժամանակով,
եւ պարկեշտ ու հեղինակաւոր անձ մըն էր,
որուն կ'արժէր աջակցել:

Վերի քննարկումը կը թելադրէ, որ
յանձնարարական վաղ արդի նամակները
(օրինակ՝ Թովմայի ունեցածները ճամբոր-
դութեան ժամանակ) կը գործէին այսօ-
րուան անցագիրներու եւ ապահովութեան
թուղթերու պէս, եւ որպէս այդպիսիք, անհ-
րաժեշտ «թուղթէ գործիքներ» էին հայկա-
կան սփիւռքի անդամներու, ինչպէս եւ
գրեթէ բոլոր այն մարդոց համար, որոնք ի-
րենց գիւղերէն ու քաղաքներէն հեռու կը
մեկնէին: Անակնկալ պէտք չէ ըլլայ, ու-
րեմն, որ Թովմա վարդապետի նման յան-
դուզն ճամբորդ ու քարոզիչ մը, որ Եւրո-
պան կը չափէր՝ իր կովկասեան օճախէն հե-
ռու, յանձնարարական նամակներէ լայնօ-
րէն պիտի օգտուէր՝ իր շարժունակութեան
բարդ ուղին գծելու համար: Բայց այս նա-
մակները ճիշդ ինչպէ՞ս կ'օգնէին իրեն
ճամբայ ծրագրելու: Անվերսի պետական
արխիւներուն մէջ ի պահ դրուած փաստա-
թուղթերու թղթակալը, որ այս յօդուածին
հիմքը կը կազմէ, բաւական լուսաբանու-
թիւն կը բերէ այս իմաստով⁴⁰: Այս փաս-

40 Սոյն փաստաթուղթերուն գոյութիւնը առաջին
անգամ ծանուցուած է Անվերսի պետական ար-
խիւներու գլխաւոր արխիւագէտ Ժիլ Վաներիսի
կարճ յօդուածի մը մէջ (Jules Vannérus, *Note sur
une imprimerie arménienne établie à Amsterdam en
1696.* - «Revue des Bibliothèques et archives de
Belgique» (1906), 299-314): Այնուհետեւ, երկու
հայ գիտնականներ աշխատած են այս հասարա-
ծային թուղթերուն վրայ, բայց այս փաստաթուղ-
թերուն կարողականութիւնը, իմ կարծիքով,
սպասած ըլլալէ հետո է: Տե՛ս Առաքել Սարու-
խան, *Բեղիա եւ հայերը. պատմական-մատե-
նագրական տեսութիւն ԺԱ. դարից մինչեւ մեր օ-*

տաթուղթերը վերը յարուցուած շատ մը հարցումներու լուծումին բանալի կը հանդիսանան: Ամէն բանէ վեր, թերեւս, արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը պարունակեն Թովմայի կողմէ յանձնարարական թուղթերու օգտագործումի յաճախականութեան ու կանոնաւորութեան մասին: Արդարեւ, հանրային նոտար պրն. Պուլայի կողմէ կատարուած գոյքերու ցուցակագրումը կը նշէ, թէ հայ ուխտաւորը շուրջ տասնեակ մը, եթէ ո՛չ աւելի նման նամակներով կը ճամբորդէր, ի յաւելումն հայերէն տպագիր գիրքերով լեցուն քանի մը «կաշեկազմ սնտուկներուն», երբ իր մահկանացուն կնքած էր պելճիական քաղաքին մէջ: Նոտարը այս նամակները կը նկարագրէ իբրեւ «անցագիրներ», բնագրաբար իմանալով, որ անոնք Թովմայի նման ճամբորդներու կը ծառայէին ինչպէս անցագիրները կամ այցագիրները կ'ընեն այսօր⁴¹: Թովման կարեւոր պաշտօնատարներու ու անոնց ընկերային ցանցերուն ներկայացնելու կողքին, թուղթերը զինքը կը վաւերացնէին իբրեւ արժանահաւատ անձ, իսկ անոր առաքելութիւնը՝ իբրեւ «արդար»: Իր սպաներէն “Memorial”-ին մէջ, Թովմա կը յիշէ աւելի քան տասնեակ մը նամակներ (թէ՛ յանձնարարութեան եւ թէ՛ վարկի/credit), զորս ստացած էր 1691-ին սպանական արքունիքը այցելելէ առաջ: Յատուկ դիտաւորութեամբ, Թովմա կ'անդրադառնայ այս նամակներու հիմնական կարեւորութեան՝ Պարսկաստանէն դէպի Սպանիա օժանդակութեան փնտռումներն ձեռնարկուած իր ճամբորդութիւնը ապահովելու համար: Գրաքննութեան երկիւղով, ան երբեք չի բացայայտեր, թէ իր առաքելութեան թիրա-

րերը հայ ժողովուրդի Բելգիայի հետ ունեցած յարաբերութիւններու վրայ, Վիեննա, Միսիթարեան տպարան (Ազգ. Մատ. թիւ 114), 1936, էջ 131-150, եւ ի մասնաւորի Մ. Վրդ. Գրիգորեան, Աշխ., էջ 66-68:

41 Ա. Սարոյիսան, Աշխ., էջ 140 եւ Vannérus, Note sur une imprimerie arménienne, p. 303:

խը տպագրութիւնն էր, այլ կը յայտնէ, թէ այդ առաքելութիւնը իսկական Աւետարանի քարոզչութիւնն էր իբրեւ վաւեր կաթողիկէ մը:

Հարցին կարեւորութիւնը ճանչնալով, ինչպէս եւ արքեպիսկոպոսի արդար դիտաւորութիւնը, բոլոր կաթողիկէ քրիստոնեայ առաջնորդները, թագաւորները եւ իշխանները իրեն անցագրեր, վարկի ու յանձնարարութեան նամակներ [letras de creencia, y comendaticias] տուած են, որոնք դիտաւորութիւնը կը հաստատեն ու աւելիով անոր կ'օգնեն, քանի որ այնքան են, ինչպէս կ'երբեք հետեւեալ ցանկէն⁴²:

Երբ Անվերս հասաւ, Թովմա տակաւին կը կրէր իր “Memorial”-ին յիշած նամակներուն գրեթէ կէսը: Այդ նամակներէն երեքը, թուագրուած՝ 1661, 1673 եւ 1683, հայերէնով գրուած են:

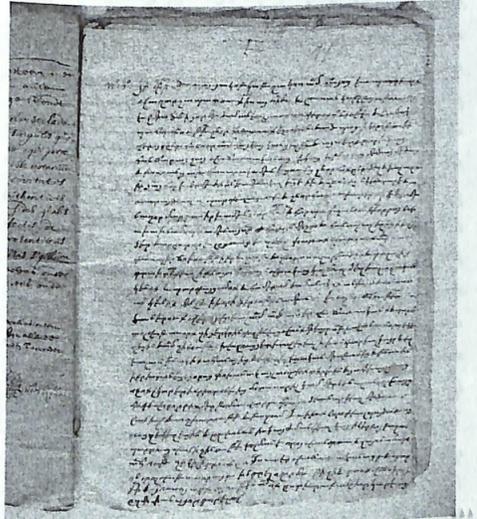
Առաջին նամակը, որ 28 Մարտ 1661-ին գրուած է կաթողիկոս Յակոբ Զուլայեցիի կողմէ, ուղղուած է «ընդհանուր ամենայն հայկական ցեղի աստուածասէր եւ բարեպաշտ հանճարաշահ վաճառականաց, եկաց եւ բնակաց, մեծաց եւ փոքունց, առ հասարակ ամենեցունց»⁴³: Յիշելով, թէ Թովմա Վանանդեցի՝ վկայագիրը կրողը, ինչպէ՛ս Հանգանակութեան մեկնած է՝ Վա-

42 Memorial que el arzobispo de Sta. Cruz del Reyno de Armenia, Don Thomas Bardapiet, p. 5: “Reconociendo la notoriedad del caso, y justo intento del Arzobispo, todos los Prelados, Reyes, y Princeses Catolicos Christianos le han dado passaportes, letras de creencia, y comendaticias, que conprueban, y coadjuvan el intento, y mas quando son tantos, como parece, y se reconoce de las siguientes”.

43 Rijksarchief Antwerpen, Archives de l'Etat à Anvers, fonds de l'Evêché, liasse No. 450, Thomas Vardapiet, Nr. 4, fol. 14: Ծնորհակալութիւն կը յայտնեմ արխիւագէտ դոկտոր Միշէլ Ուսթերպոշի, որ սիրայօժար կերպով այս փաստաթուղթերուն վերաբարտարութիւնը արագացուցած է: Տե՛ս նաեւ Ա. Սարոյիսան, Աշխ., էջ 138: Այս նամակին յիշատակութեան համար, տե՛ս նաեւ Memorial que el arzobispo de Sta. Cruz del Reyno de Armenia, Don Thomas Bardapiet, p. 5:

նանդի իր աւերակ վանական համալիրը վերանորոգելու համար, կաթողիկոսը կը յանձնարարէ «Հոգեւոր որդին մեր» ու հետեւորդը իբրեւ ուղիղ անձ մը, որ արժանի է ամէն ձեւի օգնութեան: Ան կը գրէ.

«Իսկ այժմ անկեալ կայ ի ներքոյ բաղում պարտուց վասն շինութեան կողմանէ, որոյ վասն տուաք դայս նամակս, օրհնութեամբ, շրջել ի դրունս քրիստոսասէր վաճառականացդ եւ պարոն գովաթաւորացդ խնդրել ողորմութիւն վասն սիրոյն Քրիստոսի եւ յուսոյ արքայութեան. ամենայն ոք, ըստ իւրաքանչիւր կարեաց, զմիմիանս յորդորելով եւ միմիանց բարեաց պատճառ լինելով յօժարամիտ կամօք եւ յայտարար սրտով ողորմութիւն արարէք...»⁴⁴

Տասներկու տարի ետք, ուրիշ նամակով մը, որ նաեւ յանձնարարական թուղթ մըն է, Յակոբ Կաթողիկոսը վերստին կը հրահանգէ վաճառականներուն ու իր հօտի այլ անդամներուն՝ խոյի եւ Սալմաստի շրջաններուն մէջ, որ արքեպիսկոպոսին ո-

44 Նոյն տեղում: Տե՛ս նաեւ Ա. Սարոյիսան, Աշխ., էջ 139:

ղորմութիւն տան՝ «անտրտունջ երեսօք եւ պայծառագոյն դիմօք»⁴⁵:

Այս յանձնարարական թուղթերը հոգեւորականին թոյլ տուին իր հայկական ցանցէն նուիրատուութիւններ հաւաքել, բայց այդքան օգտակար պիտի չըլլային եւրոպական տարբեր շրջանակներու մէջ: Յանձնարարական տարբեր նամակներու կարիքը կար, որպէսզի նմանօրինակ որոշ գործունէութիւն տարուէր Եւրոպայի մէջ, ուր Թովմայի ցանցը ոչ-հայերէ եւ ի մասնաւորի կաթողիկէ միսիոնարներէ, Հռոմէական ծիրանաւորներէ եւ պատուիրակներէ, թագաւորներէ ու իրենց դեսպաններէն բաղկացած էր, որոնց օգնութեան պէտք ունէր: Այս նպատակով, ան շարք մը պատշաճ նամակներ ձեռք բերած էր Եւրոպայի մէջ իր երկար ճանապարհորդութիւններուն ընթացքին: Անոր եւրոպական նամակներուն հետքը կը սկսէր 3 Յունուար 1680-ին, երբ Թովմա յանձնարարական թուղթ մը կը ստանար Կ. Պոլսոյ ֆրանսական դեսպան ու կարեկէլլասի կոմս Կապրիէլ-Ժոզէֆ տը Լավերնիէնէն, եւ տարի մը ետք՝ 26 Մարտ 1681-ին կը շարունակուէր, երբ Լեհաստանի Եան Գ. Սոպիէսկի թագաւորը ուրիշ նամակ մը կը յանձնէր անոր⁴⁶: 1682-ին ան Հռոմ է, ուր օգտակար յանձնարարութիւն մը կը ստանայ ծիրանաւոր Ալտերանու Չիպոյէն (Cibo, նաեւ արձանագրուած՝ Cybo ձեւով)՝ «հայերու եւ հնդիկներու հովանաւոր»⁴⁷: Այս նամակը բոլոր տեսնողներէն

45 Rijksarchief Antwerpen, Archives de l'Etat à Anvers, fonds de l'Evêché, liasse No. 450, Thomas Vardapiet, Nr. 4, fol. 14.

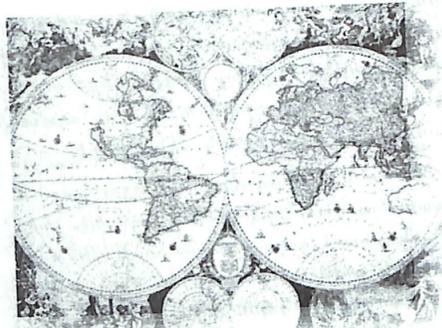
46 Memorial que el arzobispo de Sta. Cruz del Reyno de Armenia, Don Thomas Bardapiet, p. 5. “Gabriel de Virgine, Vizconde de Gareguellas, Embaxador del Christianismo Rey de Francia, residende en Constantinopla, de 3 Henero 1680. Don Juan III, Rey de Polonia de 26 Março de 1681”

47 Ա. Սարոյիսան, Աշխ., էջ 141, եւ Vannérus, Note sur une imprimerie arménienne, p. 303: Այս փաստաթուղթը նաեւ կը յիշուի Վանանդեցիի սպաներէն յուշագրին մէջ (Memorial, p. 5):

կը խնդրէ, որ «Հայ ուխտաւոր»ին ամէն օգնութիւն մատուցեն անոր ճամբորդութիւններուն ընթացքին: Տասը տարի ետք, Թովմա ուրիշ նամակ մը կ'ապահովէ, այս անգամ Պրիւքսէլի պապական նուիրակ Ժիւլ Փրացցայէն⁴⁸: Իբրեւ արդիւնք, անոր ո'չ միայն կը թոյլատրուի բարձր մակարդակի շփումներ ունենալ Ստորին Երկիրներու (յատկապէս Պելճիքայի) կաթողիկէ նուիրապետութեան մէջ, այլեւ անարգել կերպով իր մայրենի լեզուով (in genuina sua lingua armenica) քարոզել երկրին մէջ⁴⁹: Նման վկայագրեր ալ ունի Մալէնի արքեպիսկոպոս Հիւմպէր-Կիլեօմ տը Փրեշիփիանոյէն (28 Հոկտեմբեր 1693), Անվերսի եպիսկոպոսէն (14 Նոյեմբեր 1693) եւ վերջապէս Հիլտեշայմի (Ստորին Սաքսոնիա) եպիսկոպոսէն (5 Յունիս 1695), որոնք նոյնպէս անոր կ'արտօնեն հայերէն քարոզել⁵⁰: Նոյն տարին, աւելի ուշ, Թովմա կը ժամանէր Ամսթերտամ իր զարմիկին ու եղբօրորդիին կողքին նոր տպարանին ղեկը ստանձնելու համար: Այդ ժամանակ, անոր կուտակած յանձնարարական նամակները ո'չ միայն աշխարհագրական ու ընկերային շարժունակութեան ճամբան հարթած էին, այլեւ հաւանաբար թոյլ տուած էին փոքրիկ հարստութիւն մը ղեկել (ողորմութեան հանգանակութեամբ), որպէսզի Վանանդեցին կարողանար իր տպագրած գրքերէ բոլոր գիրքերուն ծախսը վճարել:

Ամսթերտամ երկու տարի անցնելէ ետք, ուր ապահովեց «Համատարած աշխարհագրոյց»ին (Mappam totius orbis terrarum literis & caractere Armeno), ինչպէս եւ Մովսէս Խորենացիի «Պատմութիւն Հայոց»-ի առաջին հրատարակութիւնը, Թովմա իր Մատթէոս զարմիկին յանձնեց

48 Vannérus, *Note sur une imprimerie arménienne*, p. 303: Նամակը թուագրուած է 27 Հոկտեմբեր 1693:
49 Ա. Սարոյան, *ԱԶ. աշխ.*, էջ 141:
50 Vannérus, *Note sur une imprimerie arménienne*, p. 303.

տպարանին ղեկավարութիւնը եւ Յունիս 1697-ին Անգլիա մեկնեցաւ: Նոյն տարուան Սեպտեմբերին, ան Վիեննա էր: Անոր մտադրութիւնը փոխուած էր: Իբրեւ հեռուոր երկրէ ուխտաւոր, ան բացայայտօրէն ողորմութիւններ ու դրամ կը հանգանակէր Վանանդի մէջ «Իսլամական բռնապետութեան» տակ ապրող իր քրիստոնեայ հօտին ի նպաստ: Իրականութեան մէջ, անշուշտ, անոր հաւաքած իւրաքանչիւր լուծայ կ'երթար Ամսթերտամի տպագրական գործերուն: Մարտ 1697-ին, Թովմա աւստրիական մայրաքաղաքը կը ժամանէր, բերելով Պրեսլաւ (Լեհաստան) ապրող անծանօթ լեհահայ կաթողիկէ աստուածաբանի մը յանձնարարական նամակը ուրիշ Հայ կաթողիկէ կրօնականի մը՝ Ներսէս վարդապետին, որ Աւստրիոյ Լէոփոլտ կայսեր անձնական քահանան էր⁵¹: Յիշելէ ետք, որ Թովմա վարդապետը այդ նամակը անձամբ Ներսէսին պիտի յանձնէր, որուն պիտի խօսէր իր գործերուն մասին, նամակին հեղինակը կը գրէր.

«Ո՛վ տէր քաղցրաբարոյ եւ հեշտալուր մեք ամենեքեան ի վաղընջուց ծանուցեալ գիտեմք

51 Այս անձին մասին, տե՛ս Հ. Ոսկեան, «Ներսէս Երեւանցի եւ Պոտափեշտի ազատագրումի համար գրուած հայերէն ծածկագիր համակեր», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 7, 9 (1967), էջ 257-283: Ներսէս Երեւանցի թաղուած է Վիեննայի համբաւատր Ս. Ստեփանոսի մայր տաճարին մէջ, ուր յաճախ քարոզած է:

զմեծ եւ զբարի նախանձ սորա (Թովմա վարդապետ - Ս. Ա.) զոր ունի ՚ի վերայ ազգի եւ ծողովրդեան մերոյ, որպէս այսօր ունի զտպագրութեան գործարան եւ պղնձեաց⁵² եւս զորս մեք աչօք մերովք տեսաք ՚ի Մարգամ, եւ ուրախութիւն ոչ սակաւ ունիմք ՚ի վերայ այսմ իրի, զի տէր հաստատեցէ զայս գործարան ՚ի յերկրի մերում, ուստի կողովողազին հայցմամբ ժտեմք ՚ի մեծութենէ՛ ձերմէ՛: Եւ մենայն սրտէ եւ ամենայն անձնէ լինիլ ձեռնտու եւ օգնական սմա, ցուցանելով զբարի եւ զմեծ նախանձ սորա ամենայն իշխանաց եւ աւագաց, եւ ՚ի վախճանի մեծի կայսեր եւս, զի բանիլ քով լեզուաւ, հաւատամք լինել, կատարումն ամենայնի զոր խնդրեցաք, եւ զորս մատուցաք վեհանձնութեան ձերոյ, որովք եւ տէրն տերանց լցուցէ եւ կատարեցէ միշտ զամենայն իղձ ձեր, զհոգեկան եւ զմարմնական ՚ի փառս անուան իւրոյ մեծի ամէն»⁵³:

Ըստ այնմ, Ներսէս օժանդակեց Թովմային, զինքը ներկայացնելով բազմաթիւ աշխարհական ու կրօնական հեղինակութիւններու Վիեննայի մէջ, ներառեալ Լէոփոլտ կայսրը: Ան նոյնպէս կարգադրեց, որ Թովմա աշատօրէն քարոզէր Վիեննայի

մէջ, ուր ան բնակեցաւ ու աշխատեցաւ վեց ամիս՝ դրամ հաւաքելով իր տպարանին համար: 1697-ի վերջերուն, Թովմա վերադարձաւ Ամսթերտամ յանձնարարական երկու նամակներով, որոնցմէ մէկը ծանօթ աւստրիացի արքեպիսկոպոսէ մըն էր, իսկ միւսը՝ նոյնինքն Լէոփոլտ կայսրէն⁵⁴: Տարի մը ետք, ան կրկին Պելճիքա էր, ուր իր քարոզներով դրամ կը հանգանակէր: 1702-ին, Թովմա Փարիզ կը ժամանէր դրամ հանգանակելու, ուր եւ յաւելեալ յանձնարարական նամակներ ձեռք կը բերէր⁵⁵: 1706-ին ան Լոնտոն այցելեց երիտասարդ Ղուկասի ուղեկցութեամբ: Անակնկալ չէ, որ կրկին յանձնարարական նամակ մը ունէր, այս անգամ «Ամսթերտամի անգլիական եպիսկոպոսական եկեղեցոյ հովիւ» ձոն Գոքպլընէն, որ վկայեց, թէ «քանի մը տարի ծանօթացած [էր] գերյարգելի Թովմա վարդապետին՝ Ս. Անտոնիոսի կարգի արքայ եւ Գողթան արքեպիսկոպոս Հայաստանի մէջ, ինչպէս եւ անոր հօրեղբօրորդիին՝ Ղուկաս Նուրիջեանին (“for some years known the most Reverend Thomas Wardapet, Abbot of the Order of St. Anthony and Archbishop in Gocthan of Armenia, as also” Lucas Nurigian his Nephew”)⁵⁶: Ծամբորդութեան անմիջական զրդապատճառը, ըստ երեւոյթին, Թովմայի կրած ծանր կորուստն էր, երբ ենթադրաբար Զմիւռնիոյ ճանապարհով Հայաստան ուղարկուած հարիւր գիրքերու առաքում մը ծովահաններու ձեռքը ինկած էր, ու այսպիսով 90-ամեայ կրօնաւոր-տպագրիչը ինքզինք սնանկութեան սեմին գտած էր: Անգլիա հասնելով, Եորքի անգլիկան արքեպիսկոպոս ձոն Շարփ անձամբ դասուորեց ունկնդրութիւն մը Աննա Թագուհիի հետ,

52 Այստեղ, ինչպէս եւ Խորենացիի «Պատմութեան» Թովմայի վերոյիշեալ յիշատակարանին մէջ, «պղնձեաց» ակնարկութիւնը վստահաբար կը վերաբերի հոլանտացի վարպետ փորագրիչներ Ատրիանուս եւ Փետրուս Տամիանու Շուսթայէքի կողմէ փորագրուած պղնձեայ թիթեղիկներուն, որոնք գործածուած էին 1695-ի «Համատարած աշխարհագրոյց»-ի տպագրութեան մէջ: Տե՛ս C. Koeman, “A world-map in Armenian printed at Amsterdam in 1695”, *Imago Mundi: The International Journal for the History of Cartography* 21, 1 (1967), p. 113-114:
53 10 Յունուար 1697 թուակիր Գամակի ամբողջական տպագրութեան համար (ստանց հեղինակի կառուցած համարը), տե՛ս Friedrich von Kraeltz-Greifenhorst, *Ein Brief an den armenischen Hofkaplan Wardapet Nerses in Wien aus dem Jahre 1697*, Յուշարձան գրական ժողովածոյ առթիւ 100 ամեայ յրթելիցի հաստատման Միսիթարեան միաբանութեան ՚ի Վիեննա, 1811-1911, Վիեննա, Միսիթարեան տպարան, 1911: Անոր քննարկումն համար, տե՛ս Մ. Վրդ. Գրիգորեան, *ԱԶ. աշխ.*, էջ 59-60:

54 Vannérus, *Note sur une imprimerie arménienne*, p. 304.
55 Ibid.: Տե՛ս Գառնի Մ. Վրդ. Գրիգորեան, *ԱԶ. աշխ.*, էջ 60-62:
56 Մ. Վրդ. Գրիգորեան, *ԱԶ. աշխ.*, էջ 101: Սոյն Գամակի քննարկը կը գտնուի Օքսֆորտի Պոտլեան գրադարանին մէջ պահուած Թովմայի տպագիր յուշագրութեան վերջաւորութեան:

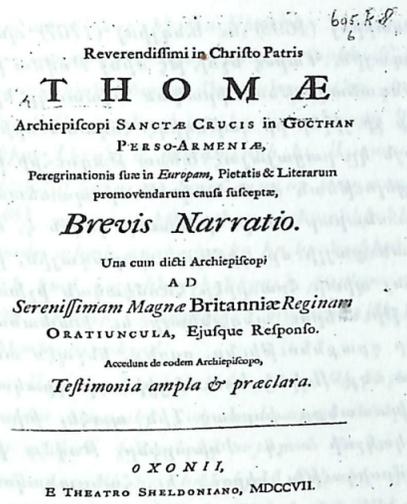
որուն հետեւանքը եղան դրամական համեմատ նուիրատուութիւն մը եւ ուրիշ յանձնարարական թուղթ մը կամ, աւելի ճիշդ, մագաղաթի վրայ գրուած ու թագուհին կնիքը կրող «արքայական անցաթուղթ» մը⁵⁷: Թովմա կը նկարագրէ այս գրուածքը իր լատիներէն ինքնակենսագրական պատումին յուզիչ մէկ հատուածին մէջ.

1698 թուականին որոշեցի Հայաստան ուղարկել շուրջ հարիւր գիրք, որպէսզի անոնց փոխարժէքով պարտքերս վճարէի, եւ ճամբայ ելայ դէպի հայրենիքս՝ մնացած գիրքերով ու տպագրական գործիքներով, որպէսզի այնքան բազմաթիւ ու այնքան մեծ կորուստներէ ետք, վերջապէս կարողանայի խաղաղօրէն աշխատիլ Քրիստոսի այգիին մէջ, բայց, աւա՛ղ, մեր գիրքերը, գրաւուած ու կորսուած, երբեք Հայաստան չհասան: Երբ ամէն ինչ սպառող ու ողբալի այս պատերազմը վրայ եկաւ, գրեթէ մահուան դուռը հասայ այսքան աղէտներու բեռան տակ. այն աստիճան, որ այս յառաջացած, չըսելու համար կի-

57 Թէեւ արձանագրուած է, որ 1708-ին Անվերսի մէջ Թովմայի գոյքացուցակը պատրաստող Առտարը (Ժագ Պուայէ) այս փաստաթուղթը տեսած է, սակայն ան պահպանուած չէ արխիւներում մէջ, հաւանաբար որովհետեւ արքեպիսկոպոսին ծառայողը մեկնումի ժամանակ զայն իրենց հետ տարած են: Տե՛ս Vannérus, *Note sur une imprimerie arménienne*, p. 110 եւ Մ. Վրդ. Գրիգորեան, ԳՂ. աշխ., էջ 117-118: Վաներիս թագուհիի մահուան թուականը կ'արձանագրէ իբրեւ 8 Յունիս 1697, ինչ որ սխալ է, քանի որ Աննա 1702-ին թագուհի դարձաւ, իր քեռայրի՝ Ուիլիքմի մահէն ետք: Ըստ Ռոպրտ Նելսոնի, որ Օքսֆորտի մէջ Թովմայի ընդունելութիւնը դասաւորած էր, 90-ամեայ հայ արքեպիսկոպոսին «արքայական անցաթուղթ»ը դասաւորուած էր Ռոպրտ Հարլիի կողմէ, որ աւելի ուշ Օքսֆորտի կոմսը եղաւ: Այսպէս, Հարլի եղբայրներու գլխատր գրադարանապետ Համֆրի Ուանիի ուղղուած նամակի մը մէջ, Ռոպրտ Նելսոն գրած է. «ՆԱճորեմ, հաճեցէք ներփակ նամակը յանձնել պարոն քարտուղար Հարլիին, իսկ եթէ ան յարմար կը դասուէ՝ արքայական անցաթուղթ մը հայթայթել Գողթանի արքեպիսկոպոսին համար, եւ այլն» (մէջբերումը տե՛ս C. F. Secretan, *Memoirs of the Life and Times of the Pious Robert Nelson*, London, John Murray, 1860, p. 114):

սամեռելի տարիքիս, կարիքի պարտադրանքին տակ, 1706 թուականի Նոյեմբերի 26-րդ օրուան, ... Լոնտոն եկայ, տպարանիս մէջ իմ ծախսով տպուած բազմաթիւ գիրքեր բերելով ինձի հետ, որպէսզի անոնցմէ որոշ շափով բեռս թեթեւցնէի: Այստեղ առաջին հերթին այցելեցի Գանթորպերիի եւ Եորքի Ամենապատիւ Արքեպիսկոպոսներուն եւ Լոնտոնի ու այլուր եպիսկոպոսներուն, կարգ մը գիրքեր նուիրելով անոնց: Մեծն Բրիտանիոյ Ամենավեհ Թագուհի Աննան հաճեցաւ նաեւ քսան գիրք ընդունիլ ինձմէ: Քանզի վիճակս ճանչցուեցաւ այս բոլոր մարդոց կողմէ, 1707 Մարտի 26-րդ օրը Եորքի Ամենապատիւ Արքեպիսկոպոսը զիս պատուով Քենսինգթոն տարաւ իր կառքով եւ ներկայացուց Ամենավեհ Թագուհիին, որուն արժանիքներն ու փառքը հռչակեցի՝ յաւիտենական կեանքի երջանիկ կանխատեսումով, եւ անոր ձեռքերը համբուրեցի: Այնուհետեւ, ան (Թագուհին - Ս. Ա.) զիս առաջնորդեց իր տունը եւ ընթացի իր սեղանին՝ վայելուչ ու քաղաքավար կերպով: Քանի մը օր անցնելէ ետք, Ամենաողորմած ու Շնորհազարգ Թագուհիին մտածեց, որ արժանի եմ թագաւորական նուէրով մեծարուելու՝ միեւնոյն Արքեպիսկոպոսի ձեռամբ, որուն համար ի խորոց սրտի կ'աղօթեմ յաւիտենական Արքայութեան ի խնդիր: Աւելին. բազմաթիւ ազնուականներ ու լորտեր, ոմանք եկեղեցական եւ ոմանք աշխարհական, բարեգործութեան ու գթութեան նշաններ ցոյց տուած են ինձի հանդէպ, եւ կը խոստովանիմ իմ երախտապարտութիւնս բոլորին նկատմամբ⁵⁸:

58 Thomas Vardapiet, *Reverendissimi in Christo Patris Thomae Archiepiscopo...* առանց էջաւամարի գրութիւն: “Tandem post tanta damna, placito Arbitrorum, debui adhuc adversae parti dare trecentos libros compactos & deauratos. Ando 1698 in Armeniam centenos aliquot libros mittere decrevi, quorum pretiis debui meum solverem, & cum residuis libris & Typographicis instrumentis in patriam proficiscerer, ut post tot tantasque aerumnas in Christi vinea tandem cum quiete laborarem: sed pro dolor! libri nostri capti & perditii nunquam in Armeniam pervenerunt. Superveniente etiam hoc lamentabili bello, quod omnia consumi, sub tot calami-

Միեւնոյն այցելութեան ժամանակ, Թովմա Օքսֆորտ համալսարանին դիմեց, Ամսթերտամէն Հ. Լոնտոնի եւ Լոնտոնէն Ռոպրտ Նելսոնի յանձնարարական նա-

tatibus exanimis fere succubui; adeo ut in hac provecata, ne dicam semimortua aetate, necessitate coactus, anno 1706 26 die Nov. S. N. Londinum venierim, plurimos in mea Typographia meis sumptibus impressos libros mecum assumens, ut hinc levamen aliquod oserais mei haberem. Hic primo Reverendissimos Cantuariensem & Eboracensem Archiepiscopos, Londinensem aliosque Episcopos visi, illis offerendo libros aliquot. Placuit etiam Serenissimae Magnae Britanniae Reginae ANNAE viginti libros à me accipere. His omnibus statu meo cognito, 26 die Martii 1707 Reverendissimus Archiepiscopus Eboracensis curribus suis honorifice me duxit ad Kensington, & in praesentiam Serenissimae REGINAE introduxit, ubi virtutes ejus & glorias cum faelicis augurio aeternae vitae predicavi, manusque illius osculatus sum; postea in domum suam adduxit, & in mensa laute & perhumaniter tractavit. Paucis inde REGINA me per manus eju-sdem Archiepiscopi munere Regio honorati dignata est, cui ex animo aeternum Regnum apprecor. Plures item Magnates & Domini, tum Ecclesiastici tum Seculares, signa benevolentiae & pietatis erga me exhibuerunt, quorum omnium me astrictissimum profiteor. THOMAS Archiepiscopal Sancta Cruces in Goc-than Perso-Armeniae. Londini, Maii 22. 1707”

մակներ ունենալով, ու համալսարանի պաշտօնատարներէն խնդրեց, որ «Համալսարանէն իրեն յարմար յարգանք ու բարեկրթութիւն ցոյց տրուէր»⁵⁹: Հոն պատուով ընդունուեցաւ 24 Մայիս 1706-ին, եւ չորս օր ետք աստուածաբանութեան պատուոյ դոկտորայի մը արժանացաւ, մինչ անոր եղբորորդի ու թարգմանիչ Ղուկասը մագիստրոսի աստիճանը կը ստանար⁶⁰: Ան իր տպագրած գիրքերէն մէկ քանին նուիրեց Համալսարանի Պոտլէեան գրադարանին, ինչպէս եւ լատիներէն ինքնակենսագրական կարճ ուրուագիծ մը, որուն վրայ հիմնուած է վերի պատումին կարեւոր մէկ մասը⁶¹: Ան յայտնապէս Լոնտոնէր՝ Ամսթերտամի իր տպագրական ձեռնարկին դրամ հանգանակելու, ինչպէս եւ աջակցութիւն գտնելու համար մշակութային վերականգնումի իր ծրագրին՝ Հայաստանի մէջ, ուր տպագրութեան արհեստը կենսական դեր մը պիտի խաղար:

Թովմայի տպագրական ասպարէզի եւ եւրոպական ճանապարհորդութիւններու ընդմէջէն կարմիր թելի պէս կ'անցնի «նա-

59 Ibid., p. 103: Թովմայի Նելսոնի նամակներուն համար, տե՛ս John Aubrey, esq., *Letters written by Eminent Persons in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, vol. 1, London, 1813, p. 166-171: Տե՛ս նաեւ Secretan, *Memoirs of the Life and Times*, p. 113-116, որ տեղեկութիւններ ունի Լոնտոնի Հարլի եղբայրներէն մէկուն մասին, որ Թովմայի Օքսֆորտ ճամբորդութեան օգնած է:

60 24 Մայիս 1706 թուականով, Պոտլէեան գրադարանի օգնական Թոմաս Հերն իր օրագրին մէջ նշած է, թէ «անցեալ գիշեր Օքսոն (այսինքն՝ Օքսֆորտ, լատ. Oxonia ձեւէն - Ս.Ա.) եկաւ հայ պատրիարքներէն մէկը... Գողթանի (Արարատ լեռան մօտերը) Ս. Խաչէն՝ Մեծ Հայքի մէջ»: Չորս օր ետք, ան արձանագրած է «համազումար մը թատերասրահին մէջ, ուր Գողթանի Ս. Խաչի արքեպիսկոպոսը աստուածաբանութեան դոկտոր հռչակուեցաւ, իսկ իր եղբորորդին Ղուկաս Նորիջեանը... արուեստից մագիստրոս»: Այցելութիւնն ու Հերնի տպագրութիւնները արձանագրուած են հետեւեալ գործին մէջ՝ William Dunn Macray, *Annals of the Bodleian Library, Oxford, A.D. 1598-1867*, Oxford, Rivingtons, 1868, p. 127:

61 Ibid., p. 128.

ւահանգստային հայեր» ու գրեթէ ի սպառ բացակայութիւնը՝ հովանաւորներու ու նուիրատուներու անոր ցանցին մէջ: Ի տարբերութիւն Ամսթերտամի իր նախորդներուն, ինչպէս եւ բազմաթիւ յաջորդներուն՝ վաղ արդի ժամանակաշրջանին, կ'երեւի, թէ Թովմա իր հայրենակիցներէն չնչին աջակցութիւն ստացած է գիրքերու տպագրութեան գործին մէջ: 1695-1705-ին անոր կողմէ Ամսթերտամի մէջ հրատարակուած 13 գիրքերէն եւ մեծածաւալ աշխարհացոյցէն միայն երկուքը Չուղայեցի վաճառականներու պատուէրին ու Ֆինանսաւորումին արդիւնքն էին: Անոնցմէ մէկը առեւտրական ձեռնարկ մըն էր՝ «Գանձ չափոյ, կշռոյ եւ դրամից բոլոր աշխարհի», որ 1699-ին կազմուած էր Ղուկաս Վանանդեցիի կողմէ եւ նոյն տարին Թովմայի տպարանէն լոյս տեսած: Գործը արտադրուած էր «ծախիւք եւ ի խնդրոյ հայցման Չուղայեցի խաչատուրի որդի Պետրոսին»⁶²: Միւս գիրքերը Ֆինանսաւորուած ու տպուած էին նոյնինքն արքեպիսկոպոսին կողմէ, եւ սովորաբար 1698-ին տպուած նոր Կտակարանի մը անուանաթերթին վրայ՝ երեւցող այս նկարագրութեան մէկ նմանակը ունին. «Հաւանութեամբ, տպիւք եւ ծախիւք Թովմայ եռամեծ Վարդապետին եւ վանիցն գողթնեաց սրբոյ խաչին մաքրափայլ եպիսկոպոսին»⁶³: Այս գործերուն տպագրութեան դրամը կը թուի, թէ հայթայթուած է բացառաբար շնորհիւ եւրոպական աւելի քան երկու տասնամեակի անխոնջ ճամբորդութիւններու, կա՛մ ողորմութեան հանգանակութեամբ՝ հայածէս պատարագներու ընթացքին, եւ կա՛մ ուղղակի դիմելով թագաւորներու, ինչպէս Լեհաստանի (1684), Փորթուկալի (1684), Սպանիոյ (1691),

62 Տե՛ս Ոսկանեան և այլք, Հայ գիրքը 1512-1800 թուականներին, էջ 131բ: Առեւտրականի պատուէրով միւս գործը 1704-ին տպուած կրօնական հատոր մըն էր:
63 Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 124:

Աւստրիոյ (1698) եւ Անգլիոյ (1707) պարագային: Կ'արժէ նշել, թէ մինչ Թովմա իր հանգանակութեան իրական նպատակը երբեք չի յիշեր իր կաթողիկէ հովանաւորին, զայն կը բացայայտէ Աննա Թագուհի իր այցելութեան ժամանակ: Ասոր պատճառը հաւանաբար անոր հիմնաւոր վախն է, որ նման քայլի մը դիմելու պարագային, իր վրայ պիտի հրաւիրէր հոռոմէական իշխանութիւններու անցանկալի եւ խափանարար գրաքննութիւնը, որոնք, ինչպէս տեսած ենք, Ոսկան Երեւանցիի տպագրական աշխատանքը փորձած էին պահել խիստ հակակշռի տակ: Փոխարէնը, Թովմա իր ճամբորդութիւններուն եւ հանգանակութիւններուն մասին ուրիշ պատճառ մը կու տար իր կաթողիկէ բարեգործներուն, հաւանաբար իր եկեղեցիին վրայ եղած իսլամական ճնշումին եւ Իրանի շահին կողմէ եղբորը պատանդ բռնուելու պատմութիւն մը հնարելով⁶⁴: Թերեւս խաբեբայութիւն

64 Իր "Memorial que el arzobispo de Sta. Cruz del Reyno de Armenia, Don Thomas Bardapiet..." տպագրեւ յուշագրին մէջ, Թովման զգուշութեամբ կը խուսափի տպագրական իր հետաքրքրութիւնը յիշելու եւ իր առաքելութիւնը հետեւեալ ձեւով կը բացատրէ. «Այս նպատակով, անոնք մեկնեցան (իրենց հայրենիքէն - Ս. Ա.) նպատակով եւ ողորմութիւն փնտրելու ամբողջ աշխարհի մէջ՝ Սրբազան Քահարանայապետէն մինչեւ առաջնորդները, իշխանները եւ քրիստոնէայ կաթողիկէ թագաւորները (Արակոնի եւ Կաստիլիոյ, այսինքն՝ Սպանիոյ - Ս. Ա.), աջակցելու համար անոր ուխտագնացութեան ու գործերուն, որոնց նախաձեռնած է, աղաչելով իր եղբոր ազատագրութեան եւ իր մայր տաճարի վերաշինութեան, որպէսզի վերադառնայ իր առաջնորդարանը վերականգնելու եւ մեր փրկիչ Քրիստոսի Սուրբ Կաթողիկէ հաւատքը վերահաստատելու...» ("Para este efecto, se partieron a buscar, por todo el mu[n]do al Sumo Pontifice, Prelados, Principes, y Reyes Catolicos Christianos, favor Socorros, y limosnas para su peregrinacion, y trabajos, en que se halla, pidiendo para el rescate de su hermano, reedificar su Iglesia Catedral, bojver á su Arzobispado á levantarla, reintegrar la Santa Fe Catolica de Christo nuestro redemptor...") (folio 4): Հետաքրքրական է նշել, որ Սպանիոյ թագաւորին գերկայացուած այս յուշագրին մէջ, Թովմա նաեւ նոր ինքնութիւն մը կը ստեղծէ, ինքզինքն ինքնապատկերելով որպէս «միջնորդ»:

գործած է՝ նոր ինքնութիւններ հնարելով ըստ լսարանի ու կարիքներու (օրինակ՝ իր ընտանեկան ծագումնաբանութիւնը կապելով վերագրելով որպէս ժառանգորդ Կիլիկիոյ Լեւոն Ե. Թագաւորի եւ Ալատուլո (Aladulo) կոչուած խորհրդաւոր թագաւորի մը⁶⁵), բայց, գէթ անոր տեսանկիւնէն, դրամը պիտի գործածուէր իր կրօնակիցներուն կամ հայրենակիցներուն բարելաւմին համար՝ գիրքերու տպագրութիւնը ֆինանսաւորելով:

Այստեղ կարելի է հարցնել, թէ ինչո՞ւ Թովմա ուղղակի հայ առեւտրականներու չէր դիմած՝ խնայելով այնքան ջանք ու ճամբորդութիւն, հետեւելով Ոսկանի օրինակին, ինչպէս Ծարեցի եւ ուրիշներ ալ ըրած էին: Կը թուի, թէ ասիկա ընտրանք մը չէր, որովհետեւ Թովմա գիտակից էր, թէ «նաւահանգստային հայեր»ը այնքան վստահելի չէին, որքան կը թուէին ըլլալ: Այս նուիրատու վաճառականները՝ երբեմն անհրաժեշտ էին: Անոնց ֆինանսական հովանաւորութեան պատճառը կրնար ըլլալ կա՛մ իրենց եւ իրենց ընտանիքին անունը այդ գործերուն յիշատակարաններուն մէջ նշուած տեսնելու փառասիրութիւնը եւ կա՛մ իրենց հանրային համբաւն ու հասակը («հեղինակութեան ուժ») այլ վաճառականներու շարքին անցնելու փնտրուածքը: Տպագրութեան պէս «ազգային» կամ հաւաքական դատերու «ազնիւ» նուիրատուներ երեւալու կամ մեղքեր հատուցելով բարի գործ մը ընելու մարմաջը կրնար կարեւոր գործի մը տպուելու կամ չտպուելու վճիռը տալ: Ասիկա եղած է՝ Ոսկանի Աստուածաշունչին, ինչպէս եւ Ամսթերտամի առաջին գիրքին՝ «Յիսուս որդի»ի

104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
841
842
843
844
845
846
847
848
849
850
851
852
853
854
855
856
857
858
859
860
861
862
863
864
865
866
867
868
869
870
871
872
873
874
875
876
877
878
879
880
881
882
883
884
885
886
887
888
889
890
891
892
893
894
895
896
897
898
899
900
901
902
903
904
905
906
907
908
909
910
911
912
913
914
915
916
917
918
919
920
921
922
923
924
925
926
927
928
929
930
931
932
933
934
935
936
937
938
939
940
941
942
943
944
945
946
947
948
949
950
951
952
953
954
955
956
957
958
959
960
961
962
963
964
965
966
967
968
969
970
971
972
973
974
975
976
977
978
979
980
981
982
983
984
985
986
987
988
989
990
991
992
993
994
995
996
997
998
999
1000

պարագան, որուն տպագրելը՝ Մատթէոս Ծարեցի, ինչպէս վերը տեսանք, 1660-ին, առեւտրական Աւետիս Ղլիճեցի միջնորդութեան շնորհիւ, գիշատիչ փոխատուներու ճանկերէն փրկուած էր: Սակայն, առեւտրականներու վրայ չափազանցուած վստահութիւնը երբեմն շատ սուղ կ'արժէր, ինչպէս Ոսկանը սեփական փորձառութեամբ իմացած էր Ամսթերտամի վերջին տարիներուն, երբ Լիվոնոյի իր առեւտրական գործընկերները հրաժարած էին դրամ ղրկելու իրենց յանձնառութենէն: Թովմայի զարմիկը՝ Մատթէոսը, տառապած էր առեւտրական գործընկերներու ձեռքերուն մէջ, ինչպէս ցոյց կու տայ առեւտրականի մը հետ այն ծախսալից դատավարութիւնը, որուն մանրամասնօրէն անդրադարձած եմ այլուր⁶⁶: Այս վերջին դատը այնքան վնասակար ու վրդովեցուցիչ եղած էր Թովմայի համար, որ անոր պատճառած ցաւը 90-ամեայ ծերունին չարչարած էր մինչեւ իր մահուան օրը: 1707-ին Լոնտոն տպուած յուշագրին մէջ, Թովմա վերագրած էր այն երկսայրի սուրին, որ «նաւահանգստային հայեր»ու աջակցութիւնը երբեմն կրնար ներկայացնել իրեն պէս տպագրելի մը համար: Անդրադառնալով իր Ամսթերտամ ժամանումին ճիշդ երբ Մատթէոսի դատաւորի առջեւ կը կանգնէր՝ Չուղայեցի առեւտրական գործընկերոջ մը յարուցած դատին պատճառով, Թովմա կը գրէր.

Այստեղ (Ամսթերտամի մէջ - Ս. Ա.) սկիզբը իմ հայրենակիցներուս պատճառած որոշ նեղութիւններու եւ հակառակութիւններու համբերութեամբ դիմագրաւեցի: Այդ միջոցին, նոյն 1694 թուականին, մեծ ջանք թափեցի ամբողջ աշխարհի հայկական քաղաքներով մը ունենալու՝ փորագրուած պղինձէ

66 Sebouh David Aslanian, *The Amsterdam Connection: Port Armenians and Printers at the Center of the World-System, 1658-1711*, - "Early Modernity and Mobility: Port Cities and Printers Across the Armenian Diaspora, 1512-1800" (անտիպ):

տախտակներու վրայ: Յետոյ գիրքեր հրատարակեցի, թիւով՝ տասներեք, իմ տառատեսակներով եւ իմ ծախսով: Բայց 1696 թուականի շուրջ, Աստուած գիտէ թէ որքան կը տառապէի կեղծ ու նախանձոտ եղբայրներու ձեռքին, որոնք խաբեբայութեամբ կը ջանային կամ ձեռքէս խլել տպագրական գործիքները, ինչպէս ըրած էին Ամենապատիւ Ոսկանի մահէն ետք Գաղղիոյ մէջ, կամ իմ սկսած գործս ընդհատել ու կործանումի մատնել: Չորս տարի զիս քաշքշեցին արքայական խորհուրդին (Curia) մէջ՝ դատաւորներու առջեւ, որուն ընթացքին աւելի կորուստ կրեցի քան իմ ամբողջ կեանքի տեւողութեան, ըլլա՛յ ժամանակի մսխումի, ըլլա՛յ քսակիս պարպումի պատճառով: Այստեղ, առաջին հերթին սկսայ կքիլ պարտքի տակ: Ի վերջոյ, այնքան կորուստներէ ետք, իրաւարարներու վճիռով, պարտաւորուեցայ կազմուած ու ոսկեջրուած երեք հարիւր գիրք յանձնել հակառակորդ կողմին⁶⁷:

Եզրակացութիւն կամ նամակագրական կապեր

1698-ին Լոնտոն լոյս տեսած անգլերէն նամակներ գրելու հանրամատչելի ուղեցոյց մը կամ ձեռնարկ մը՝ «Երիտասարդ քարտուղարի ուղեցոյցը, կամ, սորվելու արագ օժանդակ մը՝ երկու մասով», հետե-

67 Thomas Vardapiet, *Reverendissimi in Christo Patris Thomae Archiepiscopo...* “Hic primo nonnulla perturbata & repugnantia à nostratibus parientier sustinui. Interim eodem anno 1694 Mappam totius orbis terrarum literis & caractere Armeno in aeneis laminis insculpi curam habui; tredecim edidi. Circa vero annum 1696 Deum novait quanta passus sim à falsis & invidis fratibus, qui dolose intendebant Typographica instrumenta vel à meis rapere manibus, sicut illi post mortem Reverendissimi *Oscani* in *Gallia* fecerunt, vel interrumpi & annihilat à me inceptum opus. Quadriennali spatio in Curia apud *Judices* me vexarunt, quo tempore plus detrimenti passus sum in tota vita sive perditione temporis sive exhausto marsupio. Hinc primo incepi succumbere debito. Tandem post tanta damna, placito Arbitrorum, debbi adhuc adversae parti dare trecentos libros compactos & de-ratos”.

ւեալ օգտակար խորհուրդը կու տար իր ընթերցողներուն.

Յանձնարարութեան նամակները կամ յանձնարարական նամակները անոնք են, որոնք բարեկամ մը ուրիշի մը կը զրկէ՝ ունէ անձ մը կամ գործ մը նկատառումի ներկայացնելու համար: Այնտեղ, ան կ'անդրադառնայ անձի պարկեշտութեան կամ կարողութեան, այն գործերուն, որոնց ան ձեռնարկելու կարողութիւնը ունի, եւ իր յանձնարարութեան պատճառին, ընկալելով, թէ ինչ որ պիտի կատարուի յանձնարարուած անձին համար պիտի սեպուի որպէս թէ կատարուած յանձնարարող անձին:⁶⁸

Այսպիսի նամակագրութեան ձեռնարկները ծանօթ էին *Secrétaire* անունով վաղ արդի Եւրոպայի մէջ: Զանոնք կազմողները գիտէին, թէ յանձնարարական նամակները ինչ կարեւորութիւն կը ներկայացնէին սովորական ու ոչ այնքան սովորական մարդոց կեանքին մէջ⁶⁹: Ահա թէ ինչո՛ւ նամակներ ճիշդ գրելու նուիրուած գրեթէ ամէն ձեռնարկ առանձին բաժին մըն ալ ունէր՝ յանձնարարական նամակներու մասին: Մինչ վաղ արդի շրջանի նամակագրական ձեռնարկներ գրողները գիտակից էին նման նամակներու կենսական նշանակութեան, նոյնը կարելի չէ ըսել այդ շրջանով զբաղող գիտնականներուն մասին: Ինչպէս վերը նշեցինք, քանի մը պատահական բացառութիւններով, յանձնարարական նամակները մեծաւ մա-

68 J. Hill, *The Young Secretary's Guide: Or, A Speedy Help to Learning: In Two Parts Containing the true Method of writing Letters on any subject; whether concerning business or otherwise...*, 9th edition, London, 1698, p. 5.

69 Վաղ արդի նամակագրութեան ձեռնարկներու մասին, տե՛ս Roger Chartier, *Secrétares for the People? Model letters of the ancien régime: between court literature and popular chapbooks*, in Roger Chartier, Alain Boureau, and Cécile Dauphin, “Correspondence, Models of Letter-Writing from the Middle Ages to the Nineteenth Century”, Princeton, Princeton University Press, 1997, p. 59-111:

սամբ գիտական ուշադրութենէ վրիպած են: Պատճառը թերեւս նման նամակներէ մնացած պատճէններու ցանցառութիւնն է կամ, գուցէ, յարակարծօրէն, անոնց ներկայութիւնը ամէնուրեք՝ վաղ արդի կեանքին մէջ, ինչ որ անոնց գիտական ուսումնասիրութիւնը խրախուսած է:

Ինչպէս Թովմա Վանանդեցիի կեանքի ու անվեհեր շարժունակութեան վերի քննարկումը ցոյց տուած է, յանձնարարական նամակի սեռը ո՛չ միայն «մշակութային հաստատութիւն» մըն էր Եւրոպայի մէջ, այլեւ հաւասարապէս կարեւոր՝ այլ մշակոյթներու մէջ: Փաստօրէն, վաղ արդի շրջանի ենթակառուցուածքային բարենորոգումի ծրագիրներուն կողմէ քաջալերուած հետզհետէ աւելի շարժունակ աշխարհին մէջ, յանձնարարական նամակները կրնան եւ պէտք է նկատուին իբրեւ իսկական անդրմշակութային (cross-cultural) հաստատութիւն մը, որ Արեւելքի ու Արեւմուտքի աշխարհները կը կամրջէ: Թովմա արքեպիսկոպոս Վանանդեցիի վերը ուրուագծուած համառօտ մանրապատմութիւնը ցոյց կու տայ, որ նման թուղթեր ո՛չ միայն անհրաժեշտ նամակագրական կապեր էին աշխարհի մը մէջ, ուր ընկերային ցանցերը հեռահաս էին ու լայն աշխարհագրական բաժանումներ կ'ընդգրկէին: Անոնք նաեւ կենսական դեր խաղացին Ամսթերտամի վերջին հայկական տպարանի հաստատումին մէջ, որ 1695-1717 թուականին գործած է եւ որուն գլխաւոր ճարտարապետն էր նախընթացի 90-ամեայ արքեպիսկոպոսը:

ՅԱԻՆԼՈՒԱԾ

Շուրջ քառասուն տարի առաջ, ես՝ հետեւեալ գրութեան հեղինակս, Աստուծոյ ծառաներուն անարժան ծառաս, ազատ արուեստներու ծարաւ, ծրագիր մը կազմեցի՝ Քրիստոսով ռու ծարաւ, ծրագիր մը կազմեցի՝ Քրիստոսով ուրիշ երկու եղբայրներու հետ, նոյնպէս՝ Արամէական [Aramaean] [sic] եկեղեցւոյ վարդապետներ, ըստ որուն մեզմէ իւրաքան-

չիւրս, ըստ մեր ուժերուն, իր ձիրքերը պիտի ուղղէր դէպի ազատ արուեստներու ուսումի տարածումին եւ կայունացումին Մեծ Հայքի մէջ: Քանի որ հազիւ թէ կարելի էր այս նպատակը իրագործել առանց գիրքերու պաշարի մը, ուրեմն Ոսկան՝ Սուրբ Սարգիսի արքեպիսկոպոս եւ իմ եղբայրներէս մէկը, 1665-ին Ամսթերտամ զրկուեցաւ՝ տպագրական գործիքներու պատրաստութիւնը ղեկավարելու: Հինգ տարի ետք (մեր երրորդ ընկերը մեռած ըլլալով), ինծի հետ առնելով հօրեղբորորդիս՝ Մատթէոս անուանեալ, եւ փորձելով միանալ Ոսկան արքեպիսկոպոսին, Օսմանիա [Ottomania] անցայ ու Հալեպ հասայ, ուր լսեցի, թէ Ոսկան արքեպիսկոպոսը Ամսթերտամէն անցած էր Մարսէլլ՝ Գաղղիոյ մէջ: Նստով ուղղակի հոն գացի եւ իմ հօրեղբորորդիս յանձնեցի արքեպիսկոպոսին, որպէսզի ան զինք գաստիարակել տար տպագրութեան արուեստին մէջ: Այնուհետեւ, քանի որ նշմարեցինք Հայաստանէն երիտասարդներ բերելու անհրաժեշտութիւնը, որոնք Եւրոպայի մէջ կրնային հետեւիլ ազատ արուեստներու ճիւղերուն, համաձայնեցանք որ ես վերադառնայի մեր հայրենիք՝ երիտասարդներ հաւաքելու համար: Ու այսպէս, 1673 թուականին, իմ միակ եղբորմէս բաժնուած, Իտալիոյ, Աւստրիոյ, Լեհաստանի եւ Վալաքիոյ ճամբով հասայ Կոստանդնուպոլիս, եւ ի վերջոյ՝ հայրենիքս, ուր, որքան որ կարողացայ, ջանասիրաբար կոչ ուղղեցի մեր զրացիներուն եւ եկեղեցական ծանօթներուն, որ օժանդակէին մեր սկսած գործին, ցոյց տալով ինչպիսի առաւելութիւններ մեր եկեղեցին ձեռք պիտի բերէր, եւ որքան աւելի դիւրին պիտի ըլլար մեզի համար, ուրիշ աւելեւքցինք առաջ, Եւրոպայէն նման պատուներ հաւաքել՝ արժանիքներով եւ կարգապահութեամբ լի: Բայց քանի որ անոնք համաձայն չերեւցին նման ծանրակշիռ հարցի մը ձեռնարկելու, եւ ոչ ալ ես անոնցմէ ունէ մէկուն պիտի չօգնէի (որովհետեւ այս մէկը հմտութիւն չունէր, միւսը՝ հակումը, եւ երրորդ՝ գրականութեան ըմբռնում), նորէն երրորդ՝ գրականութեան ըմբռնում, նորէն պատրաստուեցայ երկար ու դժուար ճանա-

պարհորդութեան, ինծի հետ տանելով երկու ազգական երիտասարդներ՝ Ղուկաս, իմ եղբայրներէս մէկուն որդին, եւ Միքայէլ, մէկ ուրիշի որդին, որոնց հետ Հայաստանը ձգեցի 1679 թուականին եւ, Ծամախիէն անցնելով Կասպից ծովը, Աստրախան հասայ, որպէսզի այնտեղէն կարենայի Մոսկուա գալ ու այսպէսով՝ Եւրոպա: Բայց քանի որ արտօնութիւն չտրուեցաւ այս ճամբով յառաջանալու, Աստրախանէն ետ դարձայ Ծամախի, ուրկէ անցնելով Վրաստանէն, Օսմանիայէն, Թրակիայէն, Հունգարիայէն եւ Լեհաստանէն, հասայ մինչեւ Վիեննա: Այստեղ լսեցի Սրբազան Տէր Ոսկանի՝ իմ միակ եղբոր ու մտերիմ բարեկամին մահուան լուրը: Հոն մնացի, այլալլած, չգիտնալով ի՞նչ ընել կամ ո՞ւր ուղղուիլ, հարուածեալ՝ իմ հանգուցեալ եղբորս մահուան սուգով, իմ ճամբորդութեանս մսխումով եւ իմ յառաջացած տարիքով ու առանձնութեամբ: Բայց երբ շունչ առի քիչ մը ետք, ի վերջոյ Վենետիկ եկայ, եւ հոն ձգելով իմ զարմիկներս [հօրեղբորորդիներս] ինծի ծանօթ հայերու խնամքին տակ, Մարսէլլ եկայ՝ հօրեղբորս որդիին քով, ուր տեսայ որ տպարանին բոլոր գործերը շփոթի, անկարգութեան մէջ եւ ուրիշներու հակակշռին տակ մնացած էին: Այստեղէն Մատթէոսը ինծի հետ առնելով, Լիզպոն եկայ եւ զինք Ամսթերտամ ուղարկեցի քանի մը *centenariis coronatis*-ով, գիրքեր տպելու անհրաժեշտ նոր գործիքներ ձեռք բերելու պատուէրով: Հոն ժամանելէ ետք, ան յաջողեցաւ երեք տառատեսակներ պատրաստել տալ, այսինքն՝ *Textum*, *Median* եւ *Bourgeois* (ինչպէս որ կը կոչուին), ինչպէս եւ տպարանին անհրաժեշտ բոլոր մասերը եւ ամբողջական տպագրական գործ մը: Մինչ այդ, ես մնացի Լիզպոն՝ Փոթթուկալի մէջ, սպասելով մինչեւ որ զարմիկներս իրենց ուսումը աւարտէին: Վերջապէս, 1688 թուականին, երբ անոնք իրենց ուսումը աւարտած էին Լիզպոնի մէջ, երիտասարդներս ինծի եկան, իսկ աւագը՝ Ղուկաս կոչեցեալ, 1690-ին Փորթուկալէն ուղարկեցի Ամսթերտամ, որպէսզի տպագրական գործը իր ձեռքը առնէր: Բայց

կրտսերը՝ Միքայէլ, մերժեց նման ճամբորդութիւն կատարել եւ փափաքեցաւ քանի մը տարի Սպանիա մնալ՝ բժշկական արուեստը սորվելու համար: Ուրեմն, երեք տարի ետք, ես ճամբորդեցի դէպի Կորումիա եւ անցայ Անգլիա, յետոյ եկայ Ամսթերտամ՝ Հոլանտայի մէջ, 1694ի շուրջ: Այստեղ՝ սկիզբը իմ հայրենակիցներու պատճառած որոշ նեղութիւններու եւ հակառակութիւններու համբերութեամբ դիմագրաւեցի: Այդ միջոցին, նոյն 1694 թուականին, մեծ ջանք թափեցի ամբողջ աշխարհի հայկական տառերով քարտէս մը ունենալու՝ փորագրուած պղինձէ տախտակներու վրայ: Յետոյ գիրքեր հրատարակեցի, թիւով՝ տասներեք, իմ տառատեսակներով եւ իմ ծախսով: Բայց 1696 թուականի շուրջ, Աստուած գիտէ թէ որքան կը տառապէի կեղծ ու նախանձոտ եղբայրներու ձեռքին, որոնք խաբեբայութեամբ կը ջանային կամ ձեռքէս խլել տպագրական գործիքները, ինչպէս ըրած էին Ամենապատիւ Ոսկանի մահէն ետք Գաղղիոյ մէջ, կամ իմ սկսած գործս ընդհատել ու կործանել տալ: Չորս տարի զիս քաջքեցին արքայական խորհուրդին (*Curia*) մէջ՝ դատաւորներու առջեւ, որուն ընթացքին աւելի կորուստ կրեցի քան իմ ամբողջ կեանքի տեւողութեան, ըլլա՛յ ժամանակի մսխումի, ըլլա՛յ քսակիս պարպումի պատճառով: Այստեղ, առաջին հերթին սկսայ կքիլ պարտքի տակ: Ի վերջոյ, այնքան կորուստներէ ետք, իրաւարարներու վճիռով, պարտաւորուեցայ կազմուած ու ոսկեջրուած երեք հարիւր գիրք յանձնել հակառակորդ կողմին: 1698 թուականին որոշեցի Հայաստան ուղարկել շուրջ հարիւր գիրք, որպէսզի անոնց փոխարժէքով պարտքերս վճարէի, եւ ճամբայ ելայ դէպի հայրենիքս՝ մնացած գիրքերով ու տպագրական գործիքներով, որպէսզի այնքան բազմաթիւ ու այնքան մեծ կորուստներէ ետք, վերջապէս կարողանայի խաղաղօրէն աշխատիլ Քրիստոսի այգիին մէջ, բայց, աւա՛ղ, մեր գիրքերը, գրաւուած ու կորսուած, երբեք Հայաստան չհասան: Երբ ամէն ինչ սպառող ու ողբալի այս պատերազմը վրայ եկաւ, գրեթէ մահուան

դուռը հասայ՝ այսքան աղէտներու բեռան տակ. այն աստիճան, որ այս յառաջացած, չըսելու համար կիսամեռելի տարիքիս, կարիքի պարտադրանքին տակ, 1706 թուականի Նոյնբերի 26րդ օրուան, ՝ ինտոն եկայ, տպարանիս մէջ իմ ծախսով տպուած բազմաթիւ գիրքեր բերելով ինծի հետ, որպէսզի անոնցմէ որոշ չափով բեռս թեթեւցնէի: Այստեղ առաջին հերթին այցելեցի Գանթորպերի եւ Եորքի Ամենապատիւ Արքեպիսկոպոսներուն եւ ինտոնի ու այլուր Եպիսկոպոսներուն, կարգ մը գիրքեր նուիրելով անոնց: Մեծն Բրիտանիոյ Ամենավեհ Քաղուհի Աննան հաճեցաւ նաեւ քսան գիրք ընդունիլ ինձմէ: Քանզի վիճակս ճանչցուեցաւ այս բոլոր մարդոց կողմէ, 1707 Մարտի 26-րդ օրը Եորքի Ամենապատիւ Արքեպիսկոպոսը զիս պատուով Քենսինգթոն տարաւ իր կառքով եւ ներկայացուց Ամենավեհ Քաղուհիին, որուն արժանիքներն ու փառքը հուշակեցի՝ յափտենական կեանքի երջանիկ կանխատեսումով, եւ անոր ձեռքերը համբուրեցի: Այնուհե-

տեւ, ան (թագուհին - Ս. Ա.) զիս առաջնորդեց իր տունը եւ ընթացի իր սեղանին՝ վայելու ու քաղաքավար կերպով: Քանի մը օր անցնելէ ետք, Ամենաողորմած ու Շնորհազարդ Քաղուհիին մտածեց, որ արժանի եմ թագաւորական նուէրով մեծարուելու՝ միեւնոյն Արքեպիսկոպոսի ձեռամբ, որուն համար ի խորոց սրտի կ'աղօթեմ յափտենական Արքայութեան ի խնդիր: Աւելին. բազմաթիւ ազնուականներ ու լորտեր, ոմանք եկեղեցական եւ ոմանք աշխարհական, բարեգործութեան ու գթութեան նշաններ ցոյց տուած են ինծի հանդէպ, եւ կը խոստովանիմ իմ երախտապարտութիւնս բոլորին նկատմամբ:

Թովմա, Ս. Խաչի արքեպիսկոպոս Գողթանի [Gothic] Պարսկա-Հայաստանի մէջ ինտոն, 22 Մայիս 1707

Անգլերէն թարգմանեց՝ ՎԱՐԴԱՆ ՍԱՏՁԵՈՍԵԱՆ